DE DOMO DEI AD HABITATIONIS USUM

- van godshuis tot woonbestemming -

DE DOMO DEI AD HABITATIONIS USUM

- van godshuis tot woonbestemming -

nicole roeterdink
studentnr. 9701410
TU Delft
26 juli 2002

“In de proloog van het Evangelie van Johannes staat geschreven dat in Jezus Christus, Gods mens geworden Woord, “God onder ons Zijn tent is komen opslaan”.
(Johannes 1:14)

*“Temidden van ons mensen wil Hij wonen. Niet in een massief onneembaar fort, maar in een tent, iets lichts**, dat je opbreekt als je weg gaat en weer opbouwt als je het nodig hebt**. Het roept beelden in herinnering van het volk van Israël dat op zijn tocht door de woestijn, weg van de slavernij in Egypte en op zoek naar zijn bestemming in het beloofde land, Gods aanwezigheid niet hoefde te ontberen. Ook wij moeten erop vertrouwen dat, als we moeten besluiten naar het westen te trekken, God Zijn tent opnieuw in die richting zal opbouwen. En mochten we moeten besluiten naar het oosten te gaan, dat Hij ons opnieuw in die richting zal voorgaan.”*

Uit: **Tent van God. P.18-19**

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Inleiding **9**

Hoofdstuk 2 Herbestemming van kerken **13**
2.1 Hergebruik is van alle tijden 15
2.2 Redenen van leegstand 17
2.3 Behouden en herbestemmen 19
2.4 Slopen 23
2.5 Haalbaarheid 25
2.6 Mislukte woningherbestemmingsprojecten 33

Hoofdstuk 3 Katholieken & Protestanten **37**
3.1 Geschiedenis 39
3.2 Overzicht van de kerkenbouw door de eeuwen heen 43
3.3 De verschillen tussen het katholieke en protestantse geloof 47
3.4 Inrichting van de Katholieke Kerk 53
3.5 Inrichting van de Protestantse Kerk 59
3.6 Verdeling van leegstaande kerken 65
3.7 Herbestemming Algemeen, Katholieken en Protestanten 69
3.8 Ontwijding en overgang van kerk naar geen kerk 75

Hoofdstuk 4 Elf woonkerken nader bekeken **79**
4.1 Bespreking bezochte kerken 81
4.2 Concluderende vergelijking 181

Hoofdstuk 5 Conclusies **195**
5.1 Onderzoeksvragen 197
5.2 Afstuderen 201
5.3 Aanbevelingen 203

Literatuurlijst 205

Bijlagen Kerkenlijst algemeen 213
Kerkenlijst herbestemde kerken tot woningen 219
Verklarende woordenlijst 221

1 Inleiding

"Als de Israëlieten dan voor mij een heiligdom gemaakt hebben, zal ik bij hen komen wonen."
(**Exodus 25:8**)

Dit heiligdom is een kerk, of in vroegere tijden een tempel. Het huis van God tussen die van de mensen, zoals men altijd in navolging van de Bijbel heeft gedacht. Maar zou deze versregel misschien ook op een andere manier uitgelegd kunnen worden? Zou God niet dichter *bij hen komen wonen* als Hij **met** deze mensen in Zijn huis woont? Hiertoe zouden woningen in de kerk zelf gedacht kunnen worden, zodat God echt bij de mensen woont. Op deze manier wordt de tekst van de Bijbel anders geïnterpreteerd zonder het heilige schrift tegen te spreken. De katholieken hebben dit al eerder gedaan, zoals de volgende uitspraak laat zien:

*"Het katholicisme bracht (...) op het gebied van de kerkbouw geheel nieuwe opvattingen. Dit nieuwe is daarin gelegen, dat de kerk zowel Godswoning als **mensenwoning** is."*
Uit: **Liturgie en kerkelijke kunst. P. 102**

Het anders uitleggen van een tekst past bij de denkwijze van deze tijd. We zijn tegenwoordig gewoon een eigentijdse draai te geven aan opvattingen op vele vlakken. Anders gaan denken en leven hoort in dit nieuwe tijdperk. Ook als er gekeken wordt naar oplossingen voor de hedendaagse problematiek wordt er gezocht naar creatieve oplossingen. Zo wordt het probleem van leeg staande kerken en een te kort aan woningen gecombineerd door in deze kerken woningen onder te brengen. Dit vind ik een interessante ontwikkeling. Het zijn met name de tegenstellingen bij het herbestemmen van kerken tot woningen, die mij binnen dit onderwerp en de ontwerpopgave aanspreken.

Doorgaans wordt er bij een herbestemming van een kerk een functie gekozen welke slechts één grote ruimte beslaat. Hier leent de omvang en de vorm van een kerkgebouw zich in het algemeen heel goed voor en blijft bovendien het unieke karakter van dit type gebouw behouden. De keuze tot woningen in een kerk is dan ook niet een volstrekt logische. De kerkruimte wordt bij woningen immers sterk opgedeeld in afgesloten en private ruimten, waardoor de eenheid van de kerkruimte volledig verloren gaat. Hierin ligt de eerste tegenstelling binnen het herontwerp besloten: opdeling versus eenheid.

Een tweede tegenstelling is direct in het verlengde hiervan te vinden. Bij de opdeling in wooneenheden speelt de relatie tussen openbaar en privé een belangrijke rol. In tegenstelling tot het oorspronkelijke kerkgebouw en veel herbestemde kerken met een publieke functie is een 'woonkerk' niet meer voor iedereen toegankelijk. Hier-door is de bezichtiging van het kerkgebouw nu dikwijls weggelegd voor alleen de bewoners en nauwelijks meer voor anderen.

Het verschil tussen het voormalig beleden geloof en het nieuwe 'ongeloof' is de derde tegenstelling. Tijdens het gebruik van de kerk zijn er plaatsen in het gebouw aan te wijzen, die belangrijker zijn dan anderen. In het niet-kerkelijke herontwerp zou ik graag aan deze religieuze plekken, zoals het hoogaltaar of de doopkapel, herinnerd willen worden. Ook de karakteristieke kerkelijke elementen, die bij de herbestemming bewaard zijn gebleven, kunnen dit geloof terug doen laten komen binnen deze nieuwe en enigszins vervreemde context.

Deze drie tegenstrijdigheden kunnen als nadelen gezien worden binnen het herbestemmen van een kerk, maar kunnen tevens als uitdagingen gelden voor de ontwerpopgave. Juist het samenspel tussen opdeling versus eenheid, privé versus openbaar en geloof versus 'ongeloof' kan voor de spanning zorgen die dit bijzondere herbestemmingsontwerp mogelijk maakt. Graag wil ik achterhalen hoe ontwerpers met deze contradicties zijn omgegaan bij het herbestemmen van een kerk tot woningen om inzicht te krijgen hoe de waardigheid en ruimtelijkheid van het religieuze gebouw behouden kunnen blijven binnen het nieuwe ontwerp.

De ontwerpers alleen hebben niet de vrije hand in het herontwerp, want ook de kerken zelf hebben hun wensen en dragen beperkingen aan. De verschillende geloofs-overtuigingen binnen Nederland gaan hier allen anders mee om. Zowel in het gebruik van hun kerk als in hun herbestemmingsbeleid zijn diversiteiten te herkennen, welke zeer essentieel zijn bij het herbestemmen van hun kerkgebouwen tot woninggebouwen.

Deze tegenstellingen leiden tot de volgende onderzoeksvragen die centraal zullen staan in deze scriptie:

- Wat zijn de verschillen tussen het Katholieke en Protestantse geloof en hoe gebruiken zijn hun kerk daarin?
- Wat is het herbestemmingsbeleid van de verschillende kerken?
- Hoe zijn de kerken hergebruikt, als er gekeken wordt naar de plattegrondindeling? En hoe zijn de belangrijke kerkelijke plekken daarin herbestemd?
- Wat zie je terug van de kerkelijke ruimte en aan kerkelijke elementen?

Het herbestemmingsonderwerp is niet uniek. Er is al veel over kerken met een nieuw onderkomen geschreven, waarbij vooral de diversiteit aan functies en haalbaarheid ter sprake komen. Dit algemene verhaal zet ik kort uiteen in hoofdstuk *twee* om u zeer bondig van de nodige achtergrondinformatie te voorzien. In hoofdstuk *drie* wordt u meegenomen langs de verschillende geloven met hun geschiedenis, gebruiken en opvattingen. Vervolgens zullen een groot aantal van de tot woningen herbestemde kerken in Nederland besproken worden in hoofdstuk *vier*. Tenslotte worden in hoofdstuk *vijf* mijn onderzoeksvragen beantwoord als getrokken conclusies uit de bezoeken in relatie tot de ingewonnen informatie.

De combinatie van het geloof met de nieuwe functie is binnen dit onderwerp nauwelijks onderzocht. Ook de toespitsing op alleen wonen is nog maar zelden bekeken. Dit maakt deze scriptie binnen de bestaande literatuur van herbestemming van kerken zeer interessant voor diegenen die zich op dit terrein bezig houden. Wellicht dat u net als ik op andere uitkomsten stuit dan u bij aanvang van deze scriptie zou vermoeden. In elk geval wens ik u veel leesplezier toe hopende dat u net zo verrast zult worden als ik dat telkens was bij het doorkruisen van ons land en het betreden van deze bijzondere woonhuizen van God.

2 Herbestemming van kerken

Herbestemming van kerken; een veel besproken onderwerp
Iedereen weet wel een kerk bij hem of haar in de buurt te noemen, die herbestemd is tot bijvoorbeeld schouwburg, bibliotheek of kantoor. Ook in de vakliteratuur zijn er legio voorbeelden te vinden. De mensen, die zich er wat meer in verdiept hebben, kunnen daarnaast nog een hele reeks oorzaken van leegstand van die kerken opsommen en proberen tevens aan te geven welke nieuwe functies er allemaal mogelijk zouden kunnen zijn. De echte specialisten hebben zelfs getracht om door middel van een model te bepalen of een bepaalde herbestemming haalbaar is of welke factoren hetzij tot succes hetzij tot mislukking zouden kunnen leiden.

Ondanks al deze studies is het moeilijk tot een standaard herbestemmingproces te komen, omdat het een vrij complex geheel is van zeer uiteenlopende factoren. Eigenlijk is elke herbestemming uniek. Naast de vraag op de markt voor een bepaalde functie zijn er zoveel randvoorwaarden en toevalligheden, die tot een bepaalde functiekeuze leiden, dat er nauwelijks nog een wetenschappelijke procedure te formuleren is.
Voor mijn onderzoek was het zeker niet het doel om een kloppend model te ontwikkelen of een meer complete beschrijving te geven van de diverse aspecten binnen het herbestemmen.

Toch wil ik een overzicht geven van wat mijn voorgangers hebben onderzocht om tevens mijn eigen onderzoek in een heldere omkadering te kunnen plaatsen. Vandaar dat ik in dit hoofdstuk kort de verschillende facetten opsom beginnend met de oorzaken van leegstand en de voor- en tegenargumenten om een kerkgebouw te behouden of te slopen.

Vervolgens zullen een aantal modellen van specialisten nader worden bekeken. Tenslotte zal ik een aantal mislukte herbestemmingsprojectenbespreken en deze naar één van de zojuist aangekondigde modellen terugkoppelen.

Kerkenlijst
Hoewel er veel over herbestemming van kerken geschreven is, blijft het echter vreemd, dat er nergens een overzicht bestaat van herbestemde kerken of van kerken die leegstaan. Noch Monumentenzorg, noch de (landelijke) kerken, noch gemeenten beschikken over lijsten hiervan, terwijl de interesse hiervoor groot is gebleken.

Zelf heb ik zoveel mogelijk informatie proberen te verzamelen en deze in een overzicht samengebracht. Deze lijst is als bijlage aan deze scriptie toegevoegd en zal nog vele malen ter sprake komen. Het overzicht is uitgesplitst in een algemene lijst - waarbij een grote verscheidenheid aan functies te zien is- en een lijst met alleen woningenherbestemming. De kleinere kerken onder hen, waarin slechts één woning is ondergebracht, heb ik hierin niet opgenomen. Zij zijn eigenlijk niet van belang voor dit onderzoek. Qua formaat zijn zij echter zeer geschikt voor hergebruik tot een woning, maar minder interessant voor mijn scriptie als er gekeken wordt naar herbestemming van belangrijke plaatsen van een kerk.

Deze lijsten geven een algemeen beeld van herbestemming van kerken weer en zullen mijn onderzoeksvragen in een breder perspectief plaatsen.Bovendien heb ik hiermee getracht een begin te maken met een kerkenlijst van herbestemde kerken in Nederland.

2.1 Hergebruik is van alle tijden

Het huis van God werd al vanaf het begin voor andere doeleinden gebruikt dan alleen voor de godsdienst. De kerk was een begraafplaats, er werden wereldlijke afkondigingen gedaan, de armen werden er bediend, de burgerlijke stand had er zijn plaats en ook werd er onderwijs gegeven. Het was in die tijd zeker niet ongewoon dat er op zondagen kerk werd gehouden en de rest van de week profane functies plaats hadden. Bovendien bevonden zich direct aan de kerk vaak andere belangrijke functies zoals bijvoorbeeld het stadsarchief. Een kerkgebouw een andere functie te geven is dus nog niet zo vreemd. Het was pas in de 19e eeuw dat kerken alleen gebouwd werden voor uiting van het geloof.

Naast multifunctioneel gebruik kwam ook hergebruik al veel eerder voor. Hierbij had men echter veel minder respect voor de voormalige kerken dan tegenwoordig. Over het algemeen ging het om praktische noodzaak. Het waren vooral de kleinere kerken, die door hun grote lege ruimte vaak industriële functies kregen als tapijtweverij of kanongieterij. Eén van de oudste herbestemmingen is de kerk en het klooster der Dominicanen in Zwolle uit 1465. Deze gebouwen gaven tijdens de 80-jarige oorlog onderdak aan garnizoenen, nadat de monniken waren verjaagd. Rond 1800 werd deze kerk eerst een paardenstal en later werd het gebruikt als militair winterkamp. In 1830 veranderde het klooster in een kazerne. Nu is er in deze voormalige kerk het conservatorium gevestigd.

Vlak na de Beeldenstorm hadden de Protestanten daarentegen wel respect voor de katholieke gebouwen, waarin men zijn intrek nam. Eenvoudigweg werd de kerkrichting veranderd van oost-west naar noord-zuid door de kerkbanken een kwartslag te draaien en de preekstoel tegen één van de langszijden van het schip te plaatsen. Je zou kunnen zeggen, dat de Hervormden zich letterlijk van de Katholieken afwendden.

Bekijken we de kerkenlijst in de bijlagen dan zien we dat een aantal kerken al lang geleden herbestemd zijn. Vanaf 1960 begint de herbestemming echt op gang te komen. Deze toename is heden ten dage alleen maar groter aan het worden, aangezien de leegstand van kerken tevens blijft toenemen.

Kerksheid door de jaren heen

jaar	Rooms-katholiek	Nederlands hervormd	Gerefor-meerd	overig
1990	13	6	6	3
1995	11	5	4	4
1997	10	5	5	4
1998	9	5	5	4
1999	9	5	5	4

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek

Kerkelijkheid door de jaren heen

jaar	Rooms-katholiek	Nederlands hervormd	Gerefor-meerd	overig	geen
1982	29	16	8	4	44
1990	33	17	8	5	38
1995	33	14	7	7	40
1997	32	15	7	8	39
1998	31	14	7	9	40
1999	31	14	7	8	41

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek

Kerkelijke gezindten en kerksheid in 1999

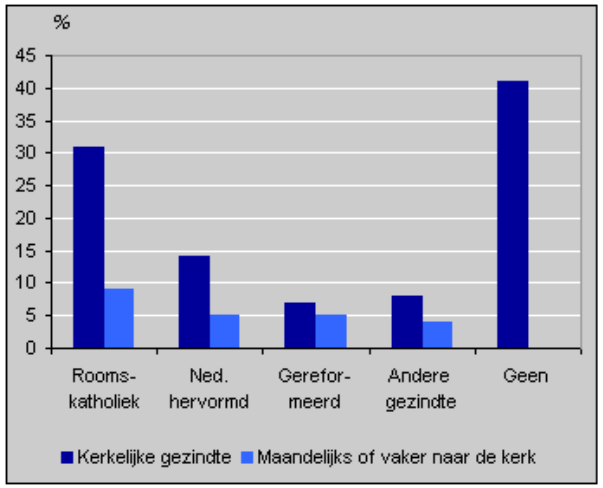

Bron: www.cbs.nl

Kerkelijke gezindten door de jaren heen

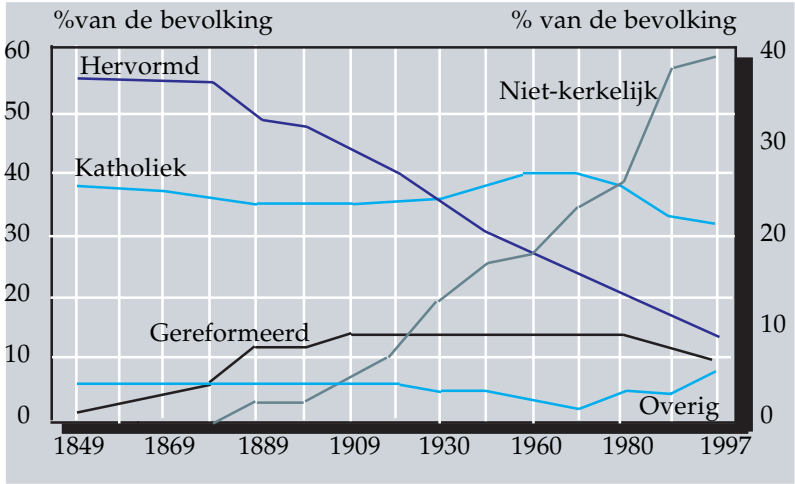

Bron: www.cbs.nl

2.2 Redenen van leegstand

Voor het leegstaan van kerken zijn vele redenen op te noemen. Hieronder volgt een opsomming:

- Uit de tabel aflezend is het niet verrassend, dat er een sterke daling is in het aantal mensen dat naar de kerk gaat. Dit wil zeggen, dat er een sterke afname in de kerksheid is. Met name bij de Katholieken is het aantal kerkgangers afgenomen. Bovendien is de gemiddelde leeftijd toegenomen, al is dit vooral bij de Nederlands Hervormde Kerk het geval. De kerkelijkheid weliswaar, -dus de mensen die geloven- is na genoeg constant gebleven.
- De bevolkingssamenstelling in oude wijken is ingrijpend gewijzigd, doordat er veel andere culturen met andere geloven bij gekomen zijn. Een gereformeerde kerk heeft dan bijvoorbeeld weinig aanloop in een moslimwijk.
- De ontvolking van de binnensteden in de jaren '60 en '70 door ontwikkelingen op het gebied van VRO(M) had tot gevolg dat er onder andere minder woningen in de binnenstad waren en er daar dus ook minder mensen bediend moesten worden.
- Er is een teruglopend aantal kerkmedewerkers zoals priesters en diakenen. Zonder personeel kan er geen dienst gehouden worden en houdt de kerkgemeente op te bestaan.
- Direct gevolg hiervan is dat sinds de jaren '60 veel kerken hun faciliteiten met anderen delen. Dit Samen-op-Weg gaan maakt een aantal kerken overbodig.
- Tegenwoordig moeten de kosten van de kerk betaald worden door een kleinere groep kerkgangers. Geldgebrek is hierbij een niet onvoorstelbaar gevolg. Bovendien heeft een aantal overheidsmaatregelen tot lastenverzwaring geleid. Voorbeelden hiervan zijn de strafbelasting als 70% norm voor liturgisch gebruik van een kerkgebouw niet wordt gehaald, het terugbrengen van restauratiesubsidies en de invoering of verhoging van ECOTAX en normale belasting.
- Het gebouw is niet meer bruikbaar voor de huidige wijze van uitvoeren van de kerkdienst door ontwikkelingen in de liturgie. Met name bij de Katholieken in hun neogotische kerken is dit het geval. De eucharistieviering heeft zich immers verplaatst naar een centrale verhoging, waarop de kerk nu gericht is. De meeste neogotische kerken lenen zich hier niet voor. Ook het gebrek aan nevenruimten en parkeerplaatsen kan de kerk minder bruikbaar maken.
- Men wil meer comfort. Dit geldt niet alleen voor de bouwkundige staat en technische eisen, maar ook de beleving speelt hierbij een rol. Een kleine groep in een grote ruimte draagt bijvoorbeeld niet bij aan een welbehagen gevoel.

Afbeeldingen op pagina 16:
linksboven: Kerksheid door de jaren heen.
rechtsboven: Kerkelijkheid door de jaren heen.
linksonder: Kerkelijke gezindten en kerksheid in Nederland in 1999.
rechtsonder: Kerkelijke gezindten door de jaren heen.

"Woningen blijken in veel gevallen exploiteerbaar te zijn. Er is vraag naar woningen in de binnensteden en vooral naar bijzondere woonvormen."

Uit: **Uitspraken van dr.ir. E.J. Hoogenberk in Monumenten nr. 12 december 1983.**

2.3 Behouden en herbestemmen

Waarden
Er zijn zeer veel redenen te noemen waarvoor een kerk behouden zou moeten blijven. Het stuit veel mensen tegen de borst om een gebouw, dat al jaren beeldbepalend is geweest voor de buurt, te slopen. Opmerkelijk is dan ook dat het meestal niet alleen de kerkgangers en kerkelijke instellingen zijn, die waarde aan hun kerk hechten, maar tevens de omwonenden. Samen richten zij vaak een stichting op, die nastreeft sloop te voorkomen. Waarden die zij aanhalen om de kerk te behouden zijn onder andere:

- De kerk is een herkenningspunt in de stad en het maakt deel uit van de historische ontwikkeling van de (binnen)stad.
- De kerk vormt een harmonisch geheel met zijn context.
- Esthetisch is het gebouw zeer de moeite waard.
- De kerk is uniek door:
  - een historisch belangwekkende gebeurtenis,
  - de eerste of laatste in zijn soort,
  - zijn stijl.
- Voortbordurend op de vorige punten bezit het gebouw eventuele architectonische of cultureel-historische waarden die een monumentale waarde aan het pand toekennen.
- Hoewel de kerk op het eerste gezicht niet bijzonder zou lijken, kan zij een kunsthistorische waarde bevatten vanwege een exceptioneel interieur.
- Het casco biedt nogal eens uitstekende mogelijkheden voor herbestemming.
- Wanneer er nog geen alternatief voor handen is, kan behouden beter zijn dan een lege plek.
- De kerk is de plaats waar God woont (Domus Dei). We hebben dus te maken met -in katholieke zin- gewijde grond die extra respect verdient.
- Veel mensen hebben een emotionele binding met de plek en het gebouw door belangrijke of terugkerende gebeurtenissen in hun leven zoals dopen, trouwen, begraven, maar ook bidden, hulp vragen en dergelijke.
- In sociaal opzicht wordt sloop ervaren als verlies aan vertrouwen in het geloof en angst voor wat er op de lege plek komen gaat.
- De gelovigen en hun voorouders hebben vaak met grote financiële offers de kerk tot stand gebracht.
- De locatie is vaak veel waard vanwege de plaats in de binnenstad. Het gebouw zelf daarentegen is in financieel opzicht meestal veel minder waardevol vanwege hoge verbouwingskosten. Als het geen monument is, zal doorgaans gelden, dat de kerk gesloopt wordt.
- Als het casco bouwtechnisch nog in goede staat is, kan dit skelet 10 à 20 procent van de nieuwbouw waarde besparen.
- Bij hergebruik worden hoge sloopkosten vermeden.
- Een nieuwe functie in een bijzonder gebouw kan soms heel winstgevend zijn. Er is bijvoorbeeld een grote vraag naar exclusieve woonvormen en een toenemende behoefte aan woonruimte voor 1 à 2 persoonshuishoudens. Dit tezamen maakt dat kerkwoningen veel geld opbrengen en zeer aantrekkelijk te realiseren zijn.
- Het afstoten van een kerk brengt soms met zich mee dat er ergens anders een nieuwe kleinere kerk nodig is bijvoorbeeld in de nieuwe woonwijken. Hierbij wordt soms nieuwe bouwgrond opgeofferd.
- Herbestemming kan een milieubewust alternatief zijn voor sloop.

Problemen
Bij hergebruik moet men er altijd op bedacht zijn, dat de problemen, waar de voorafgaande kerk al mee te kampen had, nog steeds zullen bestaan. Bij de nieuwe functie moeten deze opgelost worden naast de problemen die behoud toch al met zich meebrengt:

- De zojuist genoemde waarden vragen wel om behoud, maar staan hergebruik nogal eens in de weg, wanneer er te krampachtig vastgehouden wordt aan de waardigheid van een kerk. Er moet overeenstemming gevonden worden tussen de eisen van de nieuwe functie en de mogelijkheden van het oude gebouw.
- De reden van afstoten is nogal eens de inefficiëntie van het kerkgebouw. Ook hiermee zal bij herbestemming creatief moeten worden omgegaan, maar het zal vaak een probleem blijven. Bovendien is de bestaande vorm bepalend en deze zal nooit de meest ideale zijn voor de nieuwe functie.
- Technisch gezien is hergebruik moeilijker te realiseren dan sloop en nieuwbouw, aangezien er kennis en kunde in huis moet zijn over zowel de oude als de nieuwe bouwtechnieken en bovenal de aansluiting tussen beide.
- Het financiële aspect is doorgaans het grootste probleem bij hergebruik. Er is vaak veel achterstallig onderhoud, maar ook na de herbestemming zullen de kosten van onderhoud hoog blijven, vanwege de bouw van de kerk. Daarnaast zijn er meestal veel aanpassingen noodzakelijk om de kerk opnieuw te doen functioneren.
- Door een andere functie krijgt het gebouw een ander binnenklimaat. Dit kan het gebouw ernstig aantasten.
- De nieuwe functie vraagt over het algemeen meer lichtopeningen. Deze tasten de gevels en het oorspronkelijke beeld aan. Denk aan het verwijderen van glas-in-loodramen. De kunst is natuurlijk deze nieuwe openingen volledig met het oude te doen overeenstemmen.
- Bij hergebruik gaat het oude interieur vrijwel altijd verloren.
- Toch probeert men over het algemeen het kerkgebouw zo min mogelijk aan te tasten. Hierdoor wordt vaak voor een halfslachtige oplossing wordt gekozen, wat niet de bedoeling kan zijn.
- Tenslotte wordt er bij hergebruik nogal eens een functie gekozen, welke niet openbaar is en de kerk in kleinere delen opdeelt. Hieraan gaat het publieke karakter verloren, evenals de ruimtelijke eenheid.

2.4 Slopen

Daarnet bespraken wij de problemen bij behoud van het gebouw, die ook als redenen gezien kunnen worden voor sloop:

- De kerk verkeert in zeer slechte staat van onderhoud. Dit is vaak versneld door jaren leegstand. Het gebouw heeft bloot gestaan aan brandstichting, diefstal/leeghalen van het interieur, vernielingen en verval.
- Het gebouw is ruimtelijk onbruikbaar voor welke functie dan ook.
- Soms is de keuze voor nieuwbouw beter met betrekking tot de stedelijke context. Een woonwijk kan al zó verpauperd zijn, dat stedenbouwkundige vernieuwing nodig is.
- De kerk staat meestal op dure grond vaak midden in stad. Een nieuw gebouw met een nieuwe functie levert dan veel meer geld op.
- Wat onderhoud betreft is een oude kerk duur, vanwege zijn bouwstijl en energieverbruik.
- De kosten van de verbouwing zijn ook hoog. De oorzaak hiervan ligt over het algemeen in de tijd die het aanpassen van de bestaande elementen vergt en het hiermee zorgvuldig omgaan.
- Men moet oppassen voor de zogenaamde nostalgietrend, waarbij men een kerk wil behouden om het behouden. Dit moet geen reden zijn.
- Nieuwbouw kan duurzamer zijn, wellicht ook energetisch.
- Als de kerk geen monument is, is de stap tot slopen sneller gemaakt.
- De overheid zit het behoud van kerken nog wel eens tegen door een strenge houding ten opzichte van interieurwijzigingen. Hierdoor wordt hergebruik tegengezeten, wat sloop kan betekenen.

De voor- en nadelen van slopen en herbestemmen moeten per geval tegen elkaar afgewogen worden om tot een beslissing te komen. Vaak zal het echter de haalbaarheidsstudie zijn die doorslaggevend is voor de uiteindelijke keuze.

2.5 Haalbaarheid

Herbestemmingsproces
Het herbestemmingsproces is een complex proces, waarbij de betrokken partijen rekening moeten houden met zeer veel bijkomstigheden, en waarvoor het doorlopen van een vastomlijnd traject bij voorbaat nog geen garantie tot succes hoeft te betekenen. Er zijn vele randvoorwaarden, die de zaak kunnen belemmeren en waar met zeer veel aandacht naar gekeken moet worden. Deze randvoorwaarden liggen over het algemeen besloten in zaken als:

- bestemmingsplannen en -(monumenten)wetten,
- marktbehoefte en doelgroepen: er moet wel vraag zijn naar de voorgestelde functie,
- bouwtechnische staat: een goede bouwtechnische staat bevordert hergebruik,
- locatie: de ligging t.o.v. het centrum, ruimte voor eventuele aanbouw en parkeergelegenheid om de kerk en een goede bereikbaarheid maken hergebruik interessanter,
- standvastigheid van buurtbewoners en kerkbesturen,
- overheidsubsidies en
- financiële haalbaarheid: hier komt het toch uiteindelijk altijd op neer.

Al deze randvoorwaarden zullen we in meer of mindere mate terugzien in de rest van dit hoofdstuk.

Modellen
Een groot aantal mensen heeft flink nagedacht over het herbestemmingsproces. Interessante vraag hierbij blijft nog altijd welke functie het best zal passen en de grootste kans van slagen heeft bij een bepaalde leegstaande kerk. Dit functiekeuzeproces is echter nauwelijks te modeleren, simpelweg omdat het geen standaard procedure is. De omstandigheden zijn bij iedere kerk zo divers en uniek, dat er hooguit gekeken kan worden naar vastomlijnde kaders. Zo heeft een medestudent op het afstuderen van herbestemde kerken, Ciska Gorter, een kerkenlijst samengesteld om uitspraken te kunnen doen wat de mogelijkheden zijn bij bepaalde kerktypen. Een ander al langer bestaande methode is die van Onderzoeksbureau Twijnstra en Gudde. Zij hebben een waarderingssysteem ontwikkeld om inzichtelijker te maken welke functie het meest rendabel zou zijn. Het KUN-stappenplan en het 6 F-model geven beiden weer op welke aspecten gelet moet worden bij een herbestemmingsproces, waarbij de laatste methode aangeeft waar de plannen mis zouden kunnen gaan.

Alle modellen geven slechts een richtlijn voor deze herbestemmingsprocedure, maar garanderen niet dat het gebruik ervan de herbestemming zal doen slagen. Bovendien geeft geen van de modellen uitsluitsel over wat de nieuwe functie voor een bepaalde kerk zou moeten zijn. De vraag is ook of je dit wilt, want het speciale aan het hele herbestemmen is dat er juist iets unieks gebeuren kan. Uiteindelijk komt het er toch op neer, dat een financiële haalbaarheidsstudie onmisbaar is en bepaalt of een zeker voorstel mogelijk is of niet.

Berekening volgens Twijnstra & Gudde methode

stap 1 waardering voor een voorziening (bijv. Toilet of kassa)

noodzakelijk	= 5 punten
gewenst	= 2 punten
niet nodig	= 0 punten

stap 2 waarderingscijfer x prioriteitsstelling functie = waarderingsgetal voor combinatie

stap 3

$$\frac{\text{investeringskosten (per voorziening bij elkaar opgeteld)}}{\text{waarderingsgetal}} = \text{investeringsprijs (per punt)}$$

stap 4 Volgens de makers van deze methode is de voorziening met de laagste kosten voor de investeringsprijs het meest aantrekkelijk of rendabel.

Waarderingsmethode
Onderzoeksbureau Twijnstra & Gudde
Het onderzoeksbureau Twijnstra & Gudde uit Amersfoort heeft een model ontwikkeld, waarbij door middel van een puntensysteem inzicht verkregen kan worden welke functie het meest haalbaar wordt geacht. Ik zal deze methode kort toelichten zoals het toegepast is bij de herbestemmingskeuze voor de Sint Pieterskerk in Leiden.

- Voor een bepaalde voorziening, zoals bijvoorbeeld een toilet of een kassa, wordt de vraag gesteld of deze noodzakelijk, wenselijk of niet nodig is bij een voorgestelde functie. Op basis van deze behoefte krijgt de voorziening 5, respectievelijk 2 of 0 punten. Dit getal geeft het *waarderingscijfer* voor een voorziening weer.
- Dit waarderingscijfer wordt vermenigvuldigd met een getal, dat aangeeft hoeveel prioriteit het boven de andere voorgestelde functies heeft. Dit is het *waarderingsgetal* voor de combinatie.
- Per voorziening wordt vervolgens gekeken wat de investeringskosten zijn. Deze worden opgeteld en gedeeld door het waarderingsgetal. Hiermee wordt de *investeringsprijs* per voorzieningspunt verkregen.
- De voorzieningen met de laagste kosten zijn het meest aantrekkelijk of rendabel.

Mijn opmerking bij dit model is dat rendabel nog niet hoeft te betekenen dat het uiteindelijk ook haalbaar is. Is er bijvoorbeeld wel een markt voor die functie, waarvoor die voorzieningen de laagste kosten zullen hebben? Mijns inziens geeft deze methode slechts een indicatie van meerdere mogelijkheden, terwijl het in de praktijk er meestal op neer komt dat één of enkele functies worden aangedragen, dat er gekeken wordt naar de behoefte eraan en dat er vervolgens een globale kostenraming wordt gemaakt die al redelijk veel inzicht geeft. Dit maakt deze methode vrijwel overbodig.

Afbeelding op pagina 26: Berekening voor de Waarderingsmethode van Onderzoeksbureau Twijnstra & Gudde.

KUN-stappenplan

- **Stap 1** **Inventarisatie van leegstand**
  Bij deze stap moet inzicht verkregen worden in hoeveel oppervlak het pand beslaat, wat de onderhoudstoestand is en wat de oorzaak van de leegstand is.
- **Stap 2** **Initiatief tot herbestemmen**
  Hierbij moet gekeken worden naar degene die initiatief neemt, op welk moment hij dat moet doen en hoe dit in de publiciteit wordt gebracht.
- **Stap 3** **Strategie-ontwikkeling voor herbestemming**
  Nu is het moment gekomen om doelen te stellen, middelen om deze doelen te bereiken te ontwikkelen, draagvlak voor de herbestemming te creëren en strategieën te bedenken om deze herbestemming te realiseren.
- **Stap 4** **Onderzoek naar het monument en zijn omgeving**
  Onderzocht moet worden wat er bouwkundig, juridisch, architectonisch en contextueel met het monument mogelijk is.
- **Stap 5** **Planontwikkeling en haalbaarheidsonderzoek van de herbestemming**
  In deze stap wordt het programma van eisen opgesteld, een architect gezocht en een haalbaarheidsonderzoek gedaan.
- **Stap 6** **Financiering van het herbestemmingsplan**
  Het hele financiële overzicht wordt inzichtelijk gemaakt. Wie zijn de investeerders, wat is de financiële constructie en voor welke subsidies komt het project in aanmerking of van wie kan andere financiële steun verwacht worden?
- **Stap 7** **Bouwplan voor de herbestemming**
  Het bouwplan met bestekstekeningen wordt gereed gemaakt en getoetst aan diverse regelgevingen.
- **Stap 8** **Goedkeuring van het bouwplan**
  Het gehele plan wordt ter goedkeuring aan de gemeente voorgelegd voor het verkrijgen van een bouwvergunning, Monumentenwet-vergunning en goedkeuring van de welstandscommissie.
- **Stap 9** **Uitvoering van het bouwplan**
  Een goede aannemer wordt de bouw gegund en er wordt op toegezien dat de uitvoering gebeurt als is voorgenomen.
- **Stap 10** **Beheer en exploitatie van het monument**
  Het beheer moet worden geregeld onder een goede exploitant, die het gebouw respecteert.

KUN-Stappenplan voor herbestemming
Om het herbestemmingsproces van monumenten enigszins te stroomlijnen en aan te geven in welke aspecten inzicht verkregen moet worden, heeft de Katholieke Universiteit Nijmegen in samenwerking met de Stichting Pandenbank Noord-Brabant een stappenplan uiteengezet. Duidelijk wordt hoe ingewikkeld het herbestemmingsproces is en van hoeveel factoren het afhangt alvorens de herbestemming een feit zou kunnen worden. Dit model is een zeer uitgebreide beschrijving van het hele proces. Hiernaast is slechts een kort overzicht van de belangrijkste stappen per onderdeel weergegeven.

Bij dit model moeten een aantal opmerkingen gemaakt worden. Wordt de uitgebreide versie van het model beter bestudeerd dan wordt bij stap 5 duidelijk, dat dit model geen traject geeft waarop de nieuwe functie kan worden bepaald. Hieruit blijkt wederom, dat het proces van de functiekeuze nauwelijks van tevoren vast te leggen is.

Het KUN-model is onder andere bedoeld voor gemeenten en andere bestuurders, die met leegstand van monumenten te maken hebben. Bij stap 1 is het daarom noodzakelijk om niet alleen naar één gebouw in het bijzonder te kijken, maar naar alle leegstaande en -komende panden om op grond daarvan te besluiten welke panden voor herbestemming in aanmerking komen en welke niet.

Bij de bespreking van de verschillende stappen worden ook tips gegeven om er voor te zorgen dat de herbestemming grotere kans tot slagen heeft. De nadruk wordt hierbij gelegd op het verkoopplaatje:
"Vertaal het doen in een pakkende slogan, onderhoud contact met de media, heb oog voor voor- en tegenstanders en bespreek plannen met potentieel geïnteresseerden" zijn een greep uit de passerende aanbevelingen. Door deze opsomming van aandachtspunten, krijgt dit model meer diepgang dan je op het eerste gezicht zou zeggen. Het hiernaast beschreven stappenplan lijkt immers veel op een normaal bouwproces met uitzondering van de eerste drie of vier stappen.

Afbeelding op pagina 28: Het KUN-stappenplan voor herbestemming.

6 F-model
Een derde model is het 6 F-model van Projectbureau Industrieel Erfgoed, die met een zestal factoren aangeeft of een herbestemming succesvol zal zijn. Is één van deze factoren niet goed geregeld dan neemt de kans op een geslaagde herbestemming drastisch af.

Succes- een faalfactoren volgens het 6-F model:

- **Fou** Dit is de initiatiefnemer, een gek die zich voor het project wil inzetten. Hij moet draagvlak voor de herbestemming vinden op bestuurlijk of maatschappelijk terrein.
- **Functionaliteit** Gekeken moet worden naar het functioneren van het huidige gebouw, de locatie en de nieuwe functie zelf.
- **Filosofie** Achterhaald en beredeneerd moet worden waarom het waard is het gebouw te behouden.
- **Financiën** Dit spreekt voor zich. Zonder het benodigde geld is herbestemming niet mogelijk.
- **Flow** De samenwerking tussen de betrokken partijen moet goed en professioneel zijn.
- **Fasering** Herbestemming is een complex en langdurig proces. Dit vereist een goede fasering.

2.6 Mislukte woningherbestemmingsprojecten

Aardig is het om te zien waarom een aantal herbestemmingsprojecten niet gelukt zijn. Vooruitlopend op mijn specifieke keuze tot woonherbestemming bespreek ik hier vier kerken, waarbij de woonfunctie het niet gehaald heeft en zoals we zullen zien ook geen andere functie.

Hoewel dit falen op zichzelf niet heel opmerkelijk is, is het des te meer opvallend waarom zelfs een herbestemming tot wonen het niet haalt. Financieel gezien is het namelijk heel aantrekkelijk om appartementen in een kerk te plaatsen. Zoals ik in de inleiding al noemde, is er immers veel vraag naar woningen juist op binnenstedelijke locaties. Aan de marktbehoefte en doelgroep ligt het hier dus niet. Hierbij moet men echter wel in het achterhoofd houden, dat zonder subsidies huurwoningen niet realiseerbaar zijn. Koopappartementen daarentegen worden erg duur vanwege een kleinere subsidiebijdrage. Hiervoor is het dus moeilijker liefhebbers te vinden. Een ander voordeel van herbestemming tot woningen ten opzichte van andere functies is dat de gebruiksduur twee maal zo lang is dan bij andere functies. De stichtingskosten zijn echter hoger, terwijl de afschrijvingskosten overeen komen. Kortom, aan de factor **Financiën,** zoals aangegeven bij het zojuist besproken 6 F-model zal het vrijwel nooit hebben gelegen. Welke factor wel tot falen heeft geleid, zal ik afsluitend voor iedere kerk bespreken.

Grote Kerk, Veere
Mevrouw ter Rolle, wethouder van de gemeente Veere, heeft mij kunnen vertellen, dat de plannen voor 45 appartementen in deze kerk, ontworpen door Van Stigt in 1991-'92, uiteindelijk niet is doorgegaan vanwege communicatieproblemen tussen verschillende overheden. Dit vond zijn oorsprong bij de Rijksgebouwendienst, die met de kerk in de maag zat. De rijksbouwmeester had een plan voorgesteld met 45 woningen, terwijl Veere slechts 400 woningen binnen zijn wallen telde. Dit zou een gigantische woningtoename betekenen.
Bij een bijeenkomst tijdens de kerst mocht iedereen zijn mening over dit plan op een bord zetten. De ene afwijzing stak de ander aan, waardoor een steeds groter wordende tegenstand werd opgewekt. De bevolking en gemeente vinden elkaar hierin.
Hedy d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur in die tijd, wilde bemiddelen tussen de Rijksgebouwendienst en de gemeente Veere. Er werd een workshop georganiseerd, waaruit een stuurgroep is ontstaan. Deze stuurgroep ging aan de slag met nieuwe plannen. De 45 appartementen zijn vervolgens nooit gerealiseerd.

OLV van Allerheiligste Rozenkrans, Amsterdam
Deze kerk is ontworpen door J. Cuypers en J. Stuyt in 1911. In 1978 werd de heren architecten H. Wagner, F. Schoen en H. Hagenbeek gevraagd om een ontwerp tot woningen te maken. Deze kerk, die beter bekend staat als de Obrechtstraatkerk, beschikt echter over een bijzonder interieur met waardevolle muurschilderingen van Mattieu Wiegman. Deze bijbelse taferelen waren de reden om de nieuwe woonfunctie nog eens in heroverweging te nemen. Dit was echter niet mogelijk zonder financiële steun, die werd gevonden in diverse subsidies enerzijds en bijdragen van giften anderzijds. Met name deze donaties zijn uitzonderlijk. Maar liefst 1200 vrijwillig betalende kerkgangers hoesten jaarlijks ieder tussen de 50 en 5000 euro met de Landelijke Actie Kerkbalans op. Behoud van kunstbezit met flinke financiële steun is in dit voorbeeld de mislukking voor woonherbestemming geweest eind jaren '70.

OLV van de Rozenkrans en H. Dominicus, Haarlem
Bij de Spaarnekerk, zoals deze kerk van E.J. Margry uit 1885 ook wel genoemd werd, is het de gemeente Haarlem geweest, die de plannen tot appartementen jaren heeft tegengezeten. De gemeente zag deze profane functie niet zitten ten tijde van de jaren '70, waarin het hergebruiken van kerken nog niet zo gebruikelijk was. Door deze tegenwerking heeft de kerk jaren leeggestaan. Ernstig verval zou zelfs bij goedkeuring van de gemeente de nieuwe plannen niet meer haalbaar maken. Het gebouw had slechts sloop in het verschiet. Enig lichtpuntje hierbij is dat de torenspits nu het beeld bepaalt van een snackbar in Schalkwijk.

Boonkerk, Amsterdam
De Boonkerk of Heilige Franciscus van Assisi parochie was kortgeleden in een vergevorderd stadium om herbestemd te worden tot een aantal appartementen. Dit heeft het bisdom echter teruggedraaid aangezien zij nog zeer veel waarde hechtte aan de uiterlijke kenmerken van deze kerk. Bij het samengaan van een aantal kerken vond men het dus wel waardevol om dit exemplaar te behouden.

Terugkoppeling met het 6 F-model
Zowel bij de Grote Kerk in Veere als bij de Spaarnekerk in Haarlem zagen we dat er problemen waren op het bestuurlijke vlak. Bij de Spaarnekerk was het alleen de gemeente Haarlem, die roet in het eten gooide, bij de Grote Kerk waren het meerdere overheidsinstellingen onderling, die maakten dat de herbestemming het uiteindelijk niet haalde. Kijkend naar het 6 F-model is hier in beide gevallen dus sprake van een slechte samenwerking tussen de betrokken partijen. Het gaat hier dus om de vijfde factor of wel het ontbrak aan een goede **Flow**.

Daarnaast zou er bij met name de Spaarnekerk ook sprake geweest kunnen zijn van een slechte **Fasering**. Doordat de procedurele fase voor de goedkeuring langdurig is geweest, heeft de verbouwing zelf zo op zich laten wachten, dat herbestemming tot welke functie dan ook niet meer mogelijk was.

De Obrechtstraatkerk en de Boonkerk in Amsterdam hadden nog zoveel waarde, dat beiden zijn behouden in hun oorspronkelijke vorm en dus nog dienst doen als kerk. Hier is het de **Filosofie**, die tot falen heeft geleid, al zou je beter van slagen kunnen spreken. Dat een kerk als kerk behouden kan blijven is immers ieders voornaamste doel boven die van herbestemming, waarvan de noodzaak dan niet meer aanwezig is. Bovendien had de Obrechtstraat een extra geluk vanwege de vierde factor **Financiën**. Niet een gebrek, maar juist de aanwezigheid ervan deed de herbestemming mislukken.

In alle vier de gevallen kan tenslotte gezegd worden, dat de **Functionaliteit**, de nieuwe functie wonen, niet juist gekozen was. Of wel de gemeente of wel de kerkgemeente stond niet achter dat voorstel en maakte de herbestemming in eerste instantie al vrijwel onmogelijk. De **Fou** ontbrak in geen enkel geval, maar naar mijn mening zou er zonder deze persoon al niet eens gesproken kunnen worden van herbestemming, maar slechts van sloop.

3 Katholieken & Protestanten

Dit hoofdstuk is geheel gericht op de twee grote geloven van Nederland. Na een korte bespreking van de kerkelijke geschiedenis zal duidelijk worden hoe het ene geloof is ontstaan als reactie op het andere. Dat verklaart direct hoe kerken door de eeuwen heen gebouwd zijn en hoe het ene interieur is gebaseerd op het andere. Na de behandeling van de kerkbouwgeschiedenis ga ik dan ook verder met de uitleg van de verschillen tussen Katholieken en Protestanten. Hierbij zal ik ook ingaan op de beide inrichtingen van de kerkgebouwen. Dit is immers van groot belang bij de verwerking van mijn onderzoeksvragen en als basis bij hoofdstuk vier. Ook het herbestemmingsbeleid van beide kerkgemeenschappen krijgt binnen dit onderzoek veel aandacht en zal na de beschrijving van de leegstaande kerken worden besproken. Tenslotte komt de overgang van kerk naar de nieuwe functie aan bod, waarmee een groot deel van de verschillen tussen katholieken en protestanten inzichtelijk is gemaakt.

3.1 Geschiedenis

In de middeleeuwen was er maar één geloof, het Rooms-Katholieke. Dit was tevens de staatsgodsdienst, aangezien kerk en staat in deze tijd één waren. De kerk fungeerde als uitvoerende instantie binnen de maatschappij. In de kerkgebouwen werden diverse overheidsuitspraken gedaan en handelingen verricht, waarvoor nu het stadhuis en andere (gemeentelijke) instellingen dienen. De overheid zelf had een kerk -een 'stads-kerk'- aangewezen, waarin zij hun beschermheilige met een altaar vereerden.

Het was in 1517 dat in deze kerkelijke structuur verandering ging komen. In dat jaar bracht Maarten Luther de hervorming op gang door openlijk verzet aan te tekenen tegen bepaalde praktijken van de Rooms-Katholieke kerk. Deze gebeurtenis sloot geheel aan bij de veranderingen van deze tijd. In Italië deed de renaissance zijn intrede, waarbij de waarheid in de oudheid werd gezocht. Het ging om de essentie en niet meer om alle zaken daaromheen. Men had behoefte aan vernieuwing, die men dacht te vinden door juist terug te gaan naar de eenvoud en saamhorigheid zoals de oude christenen die kenden. Daarnaast was er veel kritiek op de Katholieke Kerk, die grote rijkdom uitstraalde en geld van mensen afnam, terwijl zij te kort schoot in zielszorg en hulp bij allerlei nood. Deze weelde was te werelds en de kerk onwaardig.

Dit teruggrijpen naar de waarheid in het verleden vond men ook in het geschrift. In deze tijd kreeg de bijbelstudie steeds meer aandacht. De gewone mens verdiepte zich er nu ook in, aangezien het door de vertalingen vanuit het Latijn voor hen leesbaar werd gemaakt. Dit werd versterkt door de uitvinding van de boekdrukkunst. Het woord werd van belang in plaats van het beeld. Een gevolg van het grondig doorspitten van de bijbel was, dat de Protestanten het gezag van de paus weigerden te erkennen. Zij waren namelijk van mening dat voor dit gezag geen bijbelse gronden aanwezig waren.
Hierin is een groot verschil tussen de Protestanten en de Katholieken gelegen. Voor de Protestanten geldt dat het Woord van God (de Bijbel) het enige gezaghebbende is. Dit woord staat boven de kerkleer, het pauselijke leergezag, de gewoonte of overlevering. De Katholieken hechten juist heel veel waarde aan het oordeel van de kerkvaders, de kerkelijke gezaghebbers en de paus. Bij hen kreeg de gewone kerkganger de Bijbel nauwelijks te zien.

In 1529 vond de Tweede Rijksdag van Spiers plaats. Doel was om het Protestantisme tot staatsgodsdienst te verheffen. Bij zijn 'Protest' werd echter geen overeenstemming bereikt met als gevolg dat er geen sprake meer was van één kerk, die de protestantse had moeten zijn, maar van meerdere afsplitsingen hiervan, die in de loop der jaren zijn ontstaan. Dit waren de:

- **Gereformeerden**, zij zagen hun zuivere leer als de ware kerk, ongeacht de stelling name van de overheid,
- **Luthersen**, voor hen was de medewerking van de overheid aan de kerk onontbeerlijk en hun gedachtegang sloot meer aan bij Katholieken,
- **Doopsgezinden**, zij hadden geen behoefte aan organisatie. De staat behoorde volgens hen immers tot het wereldse.

Dan breekt het jaar 1566 aan, waarin de katholieke kerken werden vernield tijdens de Beeldenstorm. Alle pracht en praal werd uit de kerken gehaald en verwoest. Na deze 'schoonmaak' nam de protestantse gemeenschap

plaats in de leeggehaalde kerkgebouwen. Het altaar verdween meestal niet direct, maar werd als belangrijkste plaats verdrongen door de preekstoel. Het interieur werd hiervoor vaak een kwartslag gedraaid. Het was niet meer de oost-westas, maar de noord-zuidrichting die de kerkoriëntering bepaalde. De banken kregen een centraal gerichte opstelling naar de preekstoel, waardoor iedere kerkganger het Woord van God goed kon volgen.

De Beeldenstorm was in de Nederlanden minder ingrijpend dan in de rest van Europa. In andere landen werd aan het eind van de 16e eeuw het Protestantisme de staatsgodsdienst. Dit was niet in Nederland het geval, want er was geen protestantse overheid. Elk gewest had zijn eigen opvatting. Toch werd vaak de Gereformeerde Kerk aangehouden. Het was een soort compromis, waarbij de kerk aan de ene kant en de staat aan de andere kant beiden hun voordeel zagen. Er was een grote tolerantie voor niet-gereformeerden. Hoewel de overheid alleen geld stak in de Gereformeerde Kerk, stond zij bijvoorbeeld wel toe dat ook andere kerken bouwden al was dit dan van niet-gemeenschapsgeld. Hun gebouwen mochten niet opvallen in het straatbeeld en werden schuilkerken genoemd.

De verandering van een kerk van katholiek naar protestant was niet een moment, maar een periode van jaren en wel het hele laatste kwart van de 16e eeuw. Deze overgangstijd heeft te maken met of er in die bepaalde kerk daadwerkelijk de beeldenstorm had plaats gevonden of dat er van een voorzichtige ontruiming sprake was. Ook de mentaliteit van de Gereformeerden en de overheid van zo'n kerk was bepalend. Verder speelde oorlog - de Tachtigjarige oorlog - ook een rol in de snelheid van deze protestantse invoering. Ook later in de stadhouderloze tijdperken en tot aan de Franse revolutie is het op kerkelijk gebied rustig.

Pas aan het eind van de 18e eeuw gebeurt er weer wat op kerkelijk gebied. Het jaar 1796 staat bekend als het jaar van de omwenteling. Nederland kreeg een Franse leider en er golden nieuwe wetten. Eén daarvan was dat kerk en staat gescheiden werden. Probleem hierbij was om te besluiten wie de eigenaar van de publieke kerken mocht zijn. Niet de overheid had de kerken meer in eigendom (nog wel de torens), maar de kerkelijke gemeente zelf. Andere zaken, die eerst zowel aan de kerk als aan de staat gebonden waren, waren nu niet meer geldig. Zo was het kerkelijk huwelijk niet meer rechtsgeldig, mocht er niet meer in kerken begraven worden en werden kerkelijke functies en kerkgebouwen niet meer betaald uit overheidsgeld. Bovendien gold er vanaf toen voor de wet gelijkheid van alle kerkgenootschappen. (vrijheid, gelijkheid en broederschap). Dit betekende dat de Katholieken hun schuilkerken zichtbaar konden maken.

Volkomen vrijheid voor de kerkgenootschappen gold er pas vanaf de grondwetwijziging van 1848. Hierop reageerde de paus door in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. De overheid kon hier niets aandoen vanwege de wetswijziging in 1848. Pauselijke besluiten hoefden niet langer door de regering goedgekeurd te worden.
Het was ook pas in deze eeuw dat het verschil tussen gereformeerd en hervormd is ontstaan door de afsplitsing van de 'christelijke gereformeerden' en 'gereformeerden' van de hervormden.

3.2 Overzicht van de kerkenbouw door de eeuwen heen

In Nederland zijn er verschillende perioden van kerkenbouw te herkennen. De bouwtijd is over het algemeen ook bepalend in hoeverre een kerk eenvoudig her te gebruiken is. Meestal heeft dit te maken met het feit hoe ouder de kerk is, hoe meer waarde er aan gehecht wordt. Dus simpelweg of het een monument is of niet.

Vóór 1600
Zoals gezegd was er in de middeleeuwen maar één geloof, het Rooms-Katholieke. Er waren echter veel verschillende kerkgebouwen, die ofwel publiek toegankelijk waren ofwel voor een bepaalde groep dan wel alleen voor privégebruik dienden. Ook het interieur was heel verschillend. Van rijk versierd in de grote kerken tot sober en eenvoudig in de klooster- en gasthuiskerken. Deze voor- reformatorische kerken zijn monumentale kerken, waarvan zowel het exterieur als het interieur zijn beschermd. Hierdoor is sloop niet toegestaan en hergebruik nauwelijks haalbaar. De beschermde inrichting wordt immers vrijwel altijd aangetast bij herbestemming.

Tussen 1600 en 1820
Aan het eind van deze periode hadden de Rooms-Katholieken 963 kerken en de Protestanten bijna twee maal zoveel, namelijk 1838. Van deze 1838 kerken was het overgrote deel, 1535 stuks, hervormd (de gereformeerden van voor 1795). De overige 303 kerken behoorden tot andere geloven.

Het kerkenbezit van de hervormden bestond uit een rijke erfenis aan middeleeuwse kerken, maar ook vele nieuwe uit de periode 1600-1795. Dit was mogelijk door het grote aantal leden en middelen uit publieke fondsen. Deze kerken waren heel representatief, aangezien zij behoorden tot het voornaamste genootschap. Deze hervormde kerken zal men nu meestal terug vinden op de monumentenlijst. Op het gebied van hergebruik spelen dezelfde problemen als bij de voorgaande groep.

De overige genootschappen: Luthersen, Doopsgezinden en Remonstranten (dissenters) hadden in de 17e eeuw alleen kleine schuilkerken gebouwd. Als zij in de 18e eeuw al tot nieuwe kerken kwamen dan bleven die altijd ver achter bij die van de hervormden. Bovendien hadden zij uit geloofsovertuigingen weinig behoefte aan opvallende gebouwen.

De Katholieken werden vanaf de Alteratie omstreeks 1580 niet erkend en zij mochten dan ook geen kerken bouwen. De zogenaamde schuilkerken, die door de Katholieken vanaf deze tijd werden gebruikt, zijn over het algemeen altijd monumenten, maar zijn door hun kleinere omvang beter her te gebruiken.

Bij het uitroepen van de Bataafse republiek in 1796 werd er vrijheid van godsdienst in Nederland geïntroduceerd. De Katholieken bouwden toen nog niet direct kerken, maar lieten hun schuilkerken nu wel zichtbaar worden door bijvoorbeeld een toren op de kerk te plaatsen.
Bij de verdeling van de publieke kerken tussen 1795 en 1848 kregen de kleinere genootschappen (lutherse, doopsgezinde en remonstrantse) geen kerken.

Tussen 1820 en 1860
Gedurende deze periode zijn de waterstaatkerken gebouwd. In 1824 was het Koninklijk Besluit genomen dat de kerkbouw door het Rijk gefinancieerd werd. Ingenieurs van Waterstaat hielden toezicht op de ontwerpen. Deze kerken staan bekend om hun vrij sobere

ontwerp vanwege de grote bouwkosten die de kerk zelf moesten inbrengen voor zij enige subsidie van de staat konden verwachten. Bovendien verlangde de dienst Waterstaat dat het ontwerp eenvoudig en goedkoop moest zijn. Het zijn wederom die exemplaren die op de monumentenlijst staan, die moeilijk her te bestemmen zijn.

Tussen 1860 en 1920
In 1853 toen de Katholieken ook op bestuurlijk gebied gelijk waren aan de Protestantse Kerk en de bisschoppelijke hiërarchie hersteld was, werden er nog veel meer bouwactiviteiten op gang gezet. Dit ging gepaard met de vele stadsuitbreidingen buiten de vestingmuren. Vandaar dat er zoveel kerken uit die tijd stammen -700 in ruim 50 jaar- met de kenmerkende neogotische stijl. Kerken kregen toen de mooiste plaatsen binnen de nieuwe stadsuitleggen in tegenstelling tot de huidige VINEX-locaties, waarbij men blij mag zijn wanneer een kerk een stukje grond kan bemachtigen.
Aan het eind van de 19e eeuw wordt er bij alle kerkgenootschappen meer aandacht besteed aan representatieve gebouwen. Ook voor deze kerken geldt; staan ze op de monumentenlijst dan is herbestemming een lastige zaak.

Tussen 1920 en 1945
Ten tijde van het hoogtepunt van de katholieke emancipatie was er een grote piek van kerkenbouw. Het mag voor zich spreken dat deze kerken met name in de nieuwe stadsuitbreidingen van deze periode hebben gestaan. Vanwege hun niet-monumentale status is hergebruik goed mogelijk, indien zij nog niet zijn gesloopt bij latere wijksaneringen. Zij zijn echter minder interessant om her te gebruiken vanwege hun ligging en bouwperiode.

Tussen 1945 en 1970
In de vijftiger en zestiger jaren van de vorige eeuw heeft misschien wel de grootste groeipiek plaatsgevonden, aangezien de overheid elke nieuwe stads- en dorpsuitbreiding van een kerk voorzag. Ook deze meestal niet-monumentale kerken zijn vaak aan sanering of hergebruik onderhevig, gezien de veranderde samenstelling van de wijkbewoners.

Na 1970
In de zogenaamde VINEX-locaties worden heden ten dage op bescheiden schaal nieuwe kerkgebouwen gerealiseerd. Deze voldoen aan de hedendaagse eisen. Van herbestemming is nog geen sprake.

Nederlands hervormden

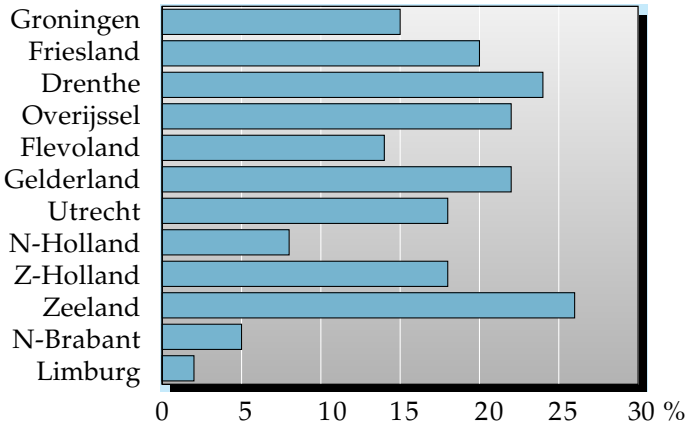

Katolieken

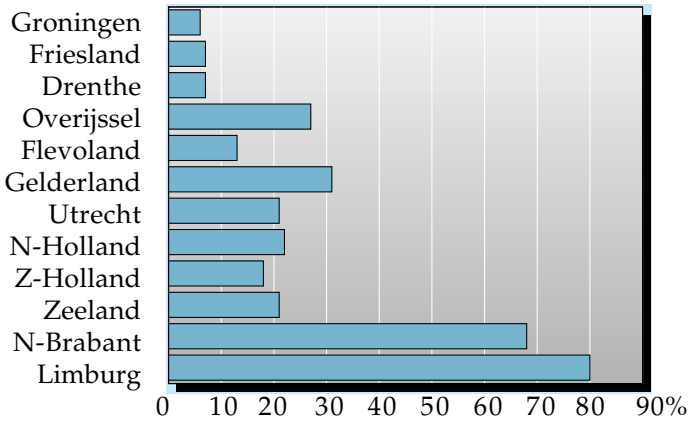

Gereformeerden

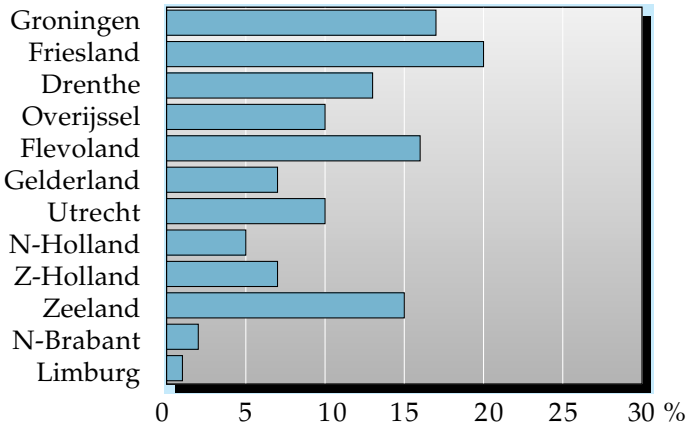

Niet-kerkelijken

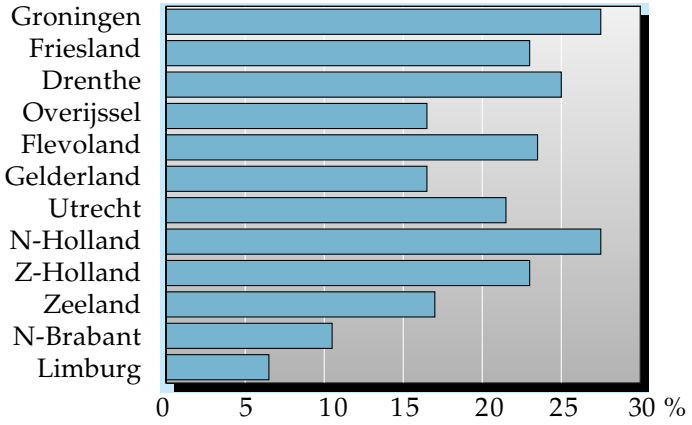

Bron: www.cbs.nl

3.3 De verschillen tussen het Katholieke en Protestantse geloof

Allereerst moet ik aangeven, dat bij het vergelijken van de verschillende kerkgemeenschappen ik alleen onderscheid maak tussen het Katholieke en het Protestantse geloof. De diverse stromingen binnen het Protestantisme - dit zijn onder andere de Gereformeerden, Nederlands Hervormden, Luthersen en de Doopsgezinden - laat ik onder één noemer vallen. Dit heeft te maken met het feit, dat de protestantse geloven in hoofdzaak dezelfde uitgangspunten hebben. De reformatiegedachte is hun gezamenlijke basis.

Beeld tegenover het Woord
Zoals we al gezien hebben in het voorafgaande is het grote verschil tussen de Katholieken en de Protestanten te vatten in de karakteristieken met 'uiterlijk vertoon' enerzijds en 'inhoudelijke betekenis' anderzijds. Met name in de katholieke missen en protestantse kerkdiensten komt dit verschil duidelijk naar voren. Bij de Katholieken staat de mis vrijwel geheel in het teken van de eucharistieviering, terwijl het bij de Protestanten vooral om het woord, de preek, gaat. Naast het tot uiting komen van dit verschil in de liturgie, is dit ook heel zichtbaar in het gebruik en het interieur van het kerkgebouw.

Beelden
Dat tijdens de Beeldenstorm alle versierselen uit de kerken werden gehaald heeft niet alleen te maken met de afkeer van de rijkdom, maar ook met het verschil in betekenis van de beelden voor het geloof. Voor de Katholieken hebben de beelden veel betekenis. In vroegere tijden vertelden deze afbeeldingen immers de bijbelse verhalen met name voor hen, die niet konden lezen. Ook waren zij een symbool voor bijstand in nood. Bij problemen kon het oproepen van zo'n beeld de persoon vertrouwen bieden.

Waar de Protestanten zich tegen af zetten was dat steeds meer het eigenlijke beeld werd vereerd en niet de Schepper zelf. De Bijbel zegt tenslotte alles al, daar dragen beelden niet aan bij. Binnen de Protestantse Kerk verschilden de meningen nogal eens:

- Luther: Het afschaffen van beelden zou een nieuw gebod zijn. Nieuwe toevoegingen zijn niet goed dus beelden blijven toegestaan.
- Zwingli: De Bijbel waarschuwt voor afgodendienst en schrijft het gebruik ook niet voor. In zijn opvatting worden beelden dus afgewezen.
- Calvijn: In zijn leer zijn er maar twee beelden, die van de doop en het laatste avondmaal. Hier moet het bij blijven.
- Gereformeerd: Beelden onderwijzen niet. De levende verkondiging van het Woord doet dat wel.
- Doopsgezind: De kracht zit in het innerlijke gelijke leven, niet in uiterlijke vormen.

Goede werken
Het doen van goede werken kan in beide kerken bijdragen tot het verdienen van de zaligheid. Bij de Rooms-Katholieke Kerk was het echter zeer gebruikelijk om het geven van geld als goed werk te zien. Men kon een plaats in de hemel kopen. Hierdoor was de katholieke kerk een zeer rijke kerk, wat zich in het kerkinterieur uitte in alle pracht en praal.
Bij de Protestanten geldt echter 'sola fide' en 'sola gratia', wat zoveel betekent als dat de mens zalig wordt alleen door het geloof en slechts door Gods genade. De kerngedachte hierbij is dat de mens uit zichzelf goed

Afbeelding op pagina 46: Kerkelijke gezindten per provincie in 1999.

moet handelen en goed moet geloven om in de hemel te komen. Er wordt afbreuk gedaan aan Christus' kruisdood als men denkt door geld te geven een goed werk te verrichten. Hiermee laat men zijn eigen boetedoening niet blijken in plaats van zelf iets in te brengen, waarbij het eigen belang is uitgesloten. In het verlengde hiervan staat, dat een katholieke kerkganger van zijn zonde verlost wordt door te gaan biechten. Dit kan de protestantse niet.

Sacramenten
Een ander groot verschil is te vinden in de liturgie en wel in de gewijde handelingen en de waarde die de gelovigen hieraan toe kennen. Bij de Katholieken zijn er zeven sacramenten. Dit zijn 1. het doopsel, 2. het vormsel, 3. de eucharistie of communie, 4. de biecht, 5. het laatste oliesel, 6. het priesterschap en 7. het huwelijk. Bij de Katholieken heerst de opvatting, dat het sacrament heilige kracht geeft.
De Protestanten kennen maar twee sacramenten, de doop en het avondmaal. Deze handelingen zijn slechts een teken of een zegel en worden in de meest eenvoudige vorm uitgevoerd. De biecht kennen de Protestanten in het geheel niet.

Doopsel
Naast het verschil in erkenning van de sacramenten is er ook een verschil in opvatting over die sacramenten, die beide geloven aanhangen.
Bij de Katholieken wordt de doop gezien als afwassing van de erfzonde en inlijving in de christelijke kerk. Door het feit dat de duivel uit de ziel moest worden verdreven, mocht deze handeling niet in het liturgisch centrum plaats vinden. De voorkeur werd gegeven aan een aparte kapel buiten de kerk of aan de westzijde van de kerk direct naast de entree. Tegenwoordig staat het doopvont vaak wel in het liturgische centrum opgesteld. Aangezien het doopsel van grote betekenis is binnen de katholieke kerk wordt er veel aandacht besteed aan het interieur en de doopvont.
De Protestanten onderling denken verschillend over de betekenis van de doop, maar dat het de reiniging symboliseert, daar is men het over eens. Het dopen geschiedt, anders dan bij de Katholieken, juist in het liturgisch centrum. Dit hangt samen met het gebruik dat de doop samen gaat met de Woordverkondiging, die bij de preekstoel wordt uitgesproken. De dooptuin bevindt zich in het midden van de gemeenschap voor de preekstoel.

Avondmaal
Het avondmaal is bedoeld om het sterven van Jezus Christus te herdenken. De Katholieken doen dit tijdens elke mis in de vorm van de transsubstantiatie. Hierbij wordt door een wijdingsritueel brood en wijn veranderd in lichaam en bloed van Christus. Deze wijze van eucharistieviering heeft verreikende gevolgen gehad voor het katholieke kerkinterieur. De wijn werd alleen nog op het altaar door de priester geschonken vanwege het morsen en het brood werd een kleine handzame hostie. Voor deze hosties werden nieuwe kerkelijke elementen geïntroduceerd; eerst het sacramentshuis en later het tabernakel op het altaar als bewaarplaats en de monstrans om de heilige hostie te tonen aan de gelovigen. Verder zijn er meerdere altaren, en soms kapellen, voor rijke families bijgekomen om zelf een mis voor te laten dragen.

De Protestanten verwerpen de transsubstantiatie en houden het bij een eenvoudige gedachtenismaaltijd. Deze gebeurtenis vindt maar een paar maal per jaar plaats naar eigen inzicht van de plaatselijke kerk. Vaak worden hiervoor de christelijke feestdagen aangehouden. De Protestanten onderling verschillen in de wijze van uitvoering hiervan. De Luthersen doen dit lopend, net als bij de Katholieken gebruikelijk is, de Gereformeerden zittend en de Doopsgezinden meestal lopend, maar ook ronddeling en zittend komt voor. Onder aanzittend wordt het zitten aan een tafel verstaan.

Gebruik van de kerk
De rooms-katholieke kerk is voortdurend en op verschillende plaatsen tegelijk in gebruik. Er wordt gebeden, een biecht gedaan of een kaarsje opgestoken voor een overleden dierbare. Hiervoor is de inrichting van de kerk niet op één plaats geconcentreerd. Bovendien zijn er meestal vele altaren geplaatst en staan er diverse beelden opgesteld. Ook tijdens de mis zit de gelovige niet stil aangezien men naar de plek waar de communie wordt uitgereikt dient te lopen. Tenslotte is ook de processie tijdens de mis een vorm van beweging.

De Protestanten komen alleen voor kerkelijke bijeenkomsten in de kerk, welke op gezette tijden zijn vastgesteld. Individuele godsdienstbeoefening kennen zij niet. Hun kerkdienst is vooral een leerdienst. De dienst is op één plaats geconcentreerd, gericht op de preekstoel met aansluitend de dooptuin, waarbij de gelovigen niet van hun plaats afkomen. Bij aanwezigheid van een altaar wordt deze alleen gebruikt voor plechtigheden zoals het avondmaal en het huwelijk.

Andere verschillen in gebruik liggen tevens in het interieur besloten. Deze worden bij de inrichting van de kerken apart besproken. Hierop vooruit lopend kan gezegd worden dat bij de Katholieken het koor met het altaar de belangrijkste plek in het interieur is, daar hier de mis wordt opgedragen. Bij de Protestanten is dit de preekstoel. Bovendien ligt in het voorafgaande al besloten, dat er een groot verschil is met de hoeveelheid en waarde van belangrijke plaatsen in de twee verschillende kerkgebouwen.

De volgende elementen gewijd:

- eerste steen
- fundamenten
- muren
- altaar
- wijdingskruisen
- kaarsenarmen
- kerkklokken
- diverse roerende goederen, zoals het altaarkruis

3.4 Inrichting van de Katholieke Kerk

Kerkoriëntatie

"Het Provinciaal Concilie van Utrecht wenst, als de rangschikking der plaatsen zulks toelaat, het priesterkoor Oostelijk, de hoofdingang der kerk Westelijk, de Doopvont links bij het binnentreden der kerk. Ook het Supplement van het Rituale wijst hierop."
Uit: **Liturgie en kerkelijke kunst. Beknopte inhoud der kerkelijke bepalingen. P.374**

Deze kerkelijke bepaling opvolgend komt men de kerk binnen met het gezicht naar het oosten, naar het Licht, dat Christus is. De Evangeliekant bevindt zich aan de noordzijde, welke ontdaan is van het licht en daar waar de ziel van de heiden wordt gezuiverd bij het dopen. Vandaar dat hier de doopvont is gesitueerd. De zuidzijde is de Epistelzijde. Hier worden de brieven van de apostelen voorgelezen tijdens de misliturgie. Deze oriëntatie is dus geheel gebaseerd op de zon en het licht: de kerkas (oost-west) vangt zowel de eerste als de laatste zonnestralen op en daar waar de zon zijn volheid bereikt, komt het woord van God.

In de eerste eeuwen was het gebruikelijk dat de priester met het gelaat naar het volk toe sprak. De mis werd gezien als gemeenschapsviering. De kerken werden in die tijd ook net andersom georiënteerd, dat wil zeggen met het koor in westelijke richting.
Vanaf de vijfde eeuw draait de priester zich om en worden de kerken op het oosten gericht, zodat hij met het gezicht naar het oosten staat en met de rug naar de gelovigen. Gebed, gebouw, priester en gelovigen waren in één en dezelfde richting geplaatst. Deze verandering is bij het Concilie van 1972 teruggedraaid om zo het volk meer bij het misoffer te betrekken.

Consecratie en inzegening van de kerk
De kerkconsecratie bestaat uit verschillende onderdelen. Wanneer een kerk nieuw gebouwd wordt, is deze eerste kerkelijke bepaling van belang:
"De eerste steen moet volgens het Pontificale een vierkante hoeksteen zijn, met aan alle zijden een ingegrift kruis." Deze moet *(...) gezegend en geplaatst worden door den plaatselijken Bisschop of door een namens hem afgevaardigden priester."* Deze steen wordt door de metselaar vastgelegd ter plaatse van het toekomstige altaar. Ook de fundamenten worden gezegend.

Als de kerk vervolgens in bezit wordt genomen, worden de buitenmuren besprenkeld en het grote askruis de kerk binnen gedragen. De daarop volgende handeling is de bijzondere heiliging van de plaats door verheven wijdigingsplechtigheden. Tenslotte wordt het altaar gewijd, waarbij de relikwieën in het altaar worden geplaatst en deze samen met de kerkmuren en twaalf wijdingskruisen worden gezalfd.

Er *"moet in elke geconsecreerde kerk minstens één altaar, bij voorkeur het hoofdaltaar- dat derhalve onbeweegbaar moet zijn - geconsecreerd worden; in een ingezegende kerk kunnen alle altaren beweegbaar zijn." "Er moeten twaalf wijdingskruisen en kaarsenarmen worden aangebracht."*
Uit: **Liturgie en kerkelijke kunst. Beknopte inhoud der kerkelijke bepalingen. P.374-376**

Kerkinterieur
Het **hoogaltaa**r is het belangrijkste onderdeel binnen de inrichting van de katholieke kerk. In het hoofdaltaar worden de relieken bewaard en hierop wordt het avondmaal gewijd. Dit behoort het centrum van het gehele kerkgebouw te zijn en staat midden in het hoofdkoor. Het hoogaltaar ligt minstens drie treden hoger dan de vloer van het priesterkoor en het liefst in een oneven aantal. Het priesterkoor ligt weer minstens drie treden hoger dan de communiebank, welke op haar beurt één trede boven de kerkvloer ligt. De communiebank is de plaats waar degene die ter communie gaat zijn hostie in ontvangst nam. Zij vormde de afsluiting tussen de kerk en het priesterkoor, daar waar de gewone gelovige niet komen mocht. Tegenwoordig -sinds het concilie van 1972- isdeze strikte scheiding niet meer gebruikelijk en zijn de communiebanken dan ook vaak verwijderd.

Dit concilie van 1972 heeft veel invloed gehad op de mis, maar heeft ook voor verandering gezorgd in het interieur. Vanaf dit moment mocht de mis in de eigen volkstaal gelezen worden, werd de liturgie vernieuwd, maar boven al ging de priester met zijn gezicht naar de gelovigen staan in plaats van naar het oosten. De kerkganger werd meer betrokken bij wat de priester aan het doen was. Gevolg hiervan was dat het altaar verplaatst werd van de achterwand meer naar het midden van de kerk.

Naast dit altaar zijn er vaak nog een aantal **zij- of bijaltaren** aanwezig. Het moge duidelijk zijn dat een even aantal zijaltaren voor de hand ligt, vanwege de symmetrie bij plaatsing van deze zijaltaren aan weerszijden van het hoogaltaar. In vroegere kerken waren dit altijd een Maria-altaar en een Jozef-altaar. Ten tijde van de middeleeuwen hadden diverse gilden hun eigen altaren. Andere mogelijkheden voor het opstellen van de bijaltaren zijn in afzonderlijke absides in de kooromgang of in de kapellen van de zijbeuken.

Naast de **preekstoel**, die al weer wat verouderd is, maakt men gebruik van een **ambo** om de gelovigen toe te spreken en de lezingen te doen. Een ambo is een verhoging, vaak een vooruitspringende afsluiting van het priesterkoor. Deze plek werd in vroegere dagen omheind door een hekwerk of andersoortige omsluiting. Dikwijls zijn er twee ambonen aangebracht, waarvoor de één voor het Epistel (zuidzijde) dient en de ander voor het Evangelie (noordzijde). De preekstoel bevindt zich over het algemeen links of rechts van het priesterkoor. Noemenswaardig is het gebruik, dat in de oude tijden, dat wil zeggen vóór de 5e eeuw, het de bisschop was die de preek hield vanaf de bisschopstroon of cathedra. Deze stond tegen de achterwand van de absis.

Bij de Katholieken wordt er hetzij gedoopt in een **doopkapel** - die zich in de kerk bevindt bij voorkeur links van de entree-, hetzij in een apart staand (achthoekig of rond) baptisterium. Vaak is de pastorie (met doopwachtkamer) aan de doopkapel gelegen, zodat het ter doop gaande kind niet door de kerk hoeft. Reden hiertoe is dat het kind, dat gedoopt wordt, nog niet is vrijgemaakt van de zonde en kwaad. Het komt voor dat de vloer van de doopkapel een aantal treden lager ligt dan de kerkvloer om symbolisch de begrafenis en verrijzenis in Christus weer te geven.

De **biechtstoelen** staan gewoonlijk in de kerkruimte zelf. Met name in de nieuwere kerken zijn zij in de processiegangen opgesteld. Over het algemeen staan zij eerder achter in de kerk dan dichtbij het altaar om zo meer afzondering en privacy aan de gelovige te bieden. Toch moet men bedenken dat in vroeger tijden de vrouwenbiechtstoel op een open en zichtbare plaats moest staan. De uitvoering van de biechtstoel zelf - open of gesloten en met een deurtje of gordijntje - hangt af van de opvattingen van het plaatselijke bisdom. Het aantal biechtstoelen hing vroeger af van het aantal priesters. Deze plaats van boetedoening was natuurlijk zeer sober uitgevoerd.

In de tijd dat de diaken en subdiaken nog zongen tijdens de mis, en later ook de kloosterorden, bevond het **zangkoor** zich op het priesterkoor langs de zijmuren. Toen echter de leken het koor gingen bezetten werd zij verplaatst van het oosten naar het westen boven de ingang van de kerk. Tegenwoordig kan het ook voor komen dat het zangkoor links en rechts van het altaar staat of zelfs ervoor. Dit is liturgische echter onjuist. Het priesterkoor is de eigenlijke plek waar de zangers oorspronkelijk in de oude tijd ook gestaan hebben.

Het **orgel** is rond 700 in de katholieke kerk geïntroduceerd en werd al snel van het priesterkoor verplaatst naar achteren, naar het westen. Toch wordt er nog al eens een tweede orgel aangetroffen vóór in de kerk om zo dicht bij het huidige koor te zijn.

Het **wijwatervat** is een overblijfsel van wat vroeger een fontein was, dat zich in een atrium voor de basiliek bevond. Hier waste men zijn handen om zo rein ter communie te gaan. Dit gebruik heeft zich in de loop der tijd vereenvoudigd tot slechts het dopen van de vingertoppen in het gewijde water. Samen met het slaan van het kruisteken geldt dit als belijdenis van het geloof in de Drieëenheid en in de verlossing door Christus' kruisiging.

Ter plaatse van het hoogaltaar maar ook in de doopkapel treft men vaak **wandnisjes** aan. Deze dienen voor het plaatsen van benodigdheden bij de mis, het doopsel en andere riten, zoals ampullen met water en wijn.

De liturgie eist een **klokken**- en torenruimte voor bepaalde wijdingen en plechtigheden. Zo worden in de benedenruimte van de toren de vuur- en wierookwijding voor Pasen gehouden en op de verdieping dikwijls het zangkoor geplaatst. De klokken die in de toren hangen om de gelovigen uit te nodigen behoren geconsecreerd of gezegend te worden.

Daar waar de heilige schatten van de katholieke kerk liggen, de **sacristie**, is bij voorkeur op het oosten gelegen en wel aan de Epistelzijde. Dit is zo, vanwege de ligging ten opzichte van het priesterkoor en de bescherming tegen regen en wind. De pastoor behoort te wonen in een aangrenzende pastorie. De grootte hangt af van het aantal kapelaans, die doorgaans ook hier wonen.

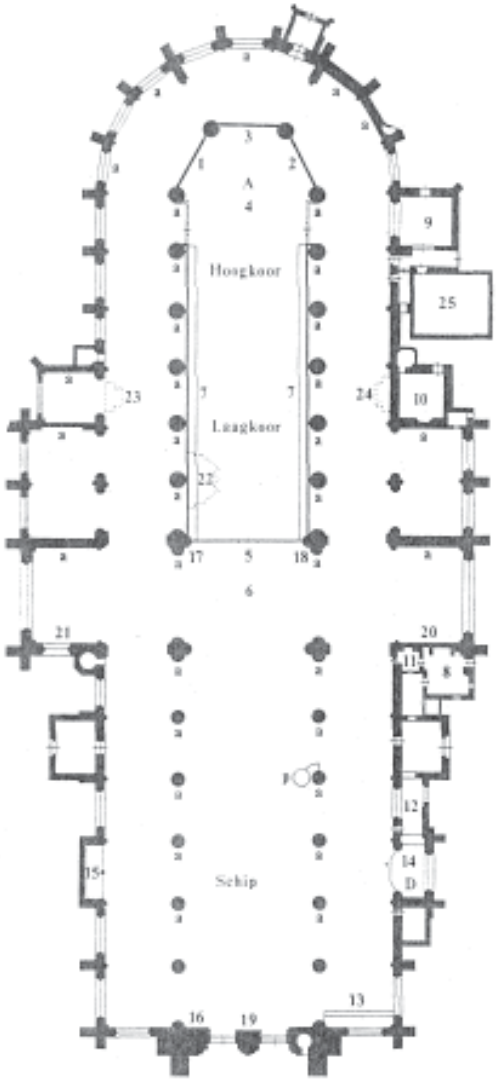
Hoogkoor
Laagkoor
Schip

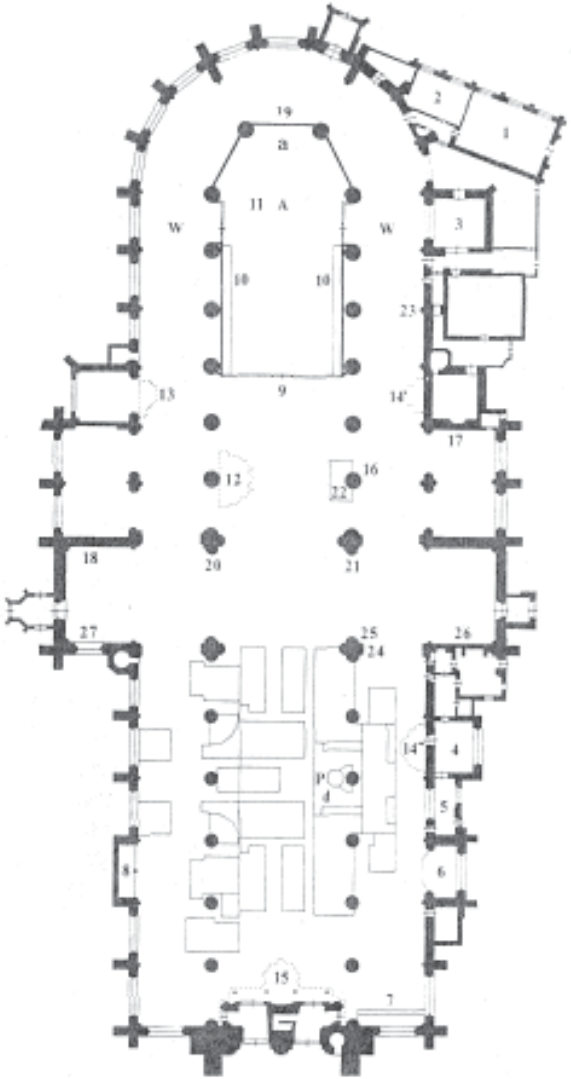

3.5 Inrichting van de Protestantse Kerk

Afbeeldingen op pagina 58:

links: ***Katholiek***

A. *hoofdaltaar*
D. *vont- of doopkapel*
a. *preekstoel*
W. *33 altaren*
1. *H. Sacramentshuis*
2. *Christusbeeld*
3. *wasbekken*
4. *lezenaar*
5. *koorhek*
6. *OLV in de zon*
7. *koorbanken en apostelbeelden*
8. *Heilig Graf*
9. -11. *sacristie*
12.-13. *H. Geestkapel en -stoel*
14. *Kamer Leprozenmeesters*
15. *Cellebroederkapel*
16.-18. *diverse beelden en bidstoelen*
19.-21. *glasramen*
22.-24 *Groot-, Noord en Zuidorgel*
25. *Librije*

rechts: ***Protestant***

a. *preekstoel*
W. *doopbekken*
b. *avondmaalsbord*
W. *wandeling*
1. *consistorie*
2. *kerkvoogdenkamer*
3. *classiskamer*
4. *doophuis*
5. *diaconiekamer*
6. *grafkapel voor Maria Muylman*
7. *H. Geestmeestersbank*
8. *Hondenslagerskapel, later stoelen-zetterskapel en grafkapel Thesing*
9. -12. *koorhek, -banken, -preekstoel en -orgel*
13.-15. *Noord-, Zuid- en Grootorgel*
16. *gildescheepjes*
17.-19. *gedenkborden*
18. *borstbeeld koning Willem I*
20.-21. *versen*
22. *grafmonument*
23.-24. *gedenkstenen*
25. *epitaaf*
26.-27. *tekstborden*

De inrichting van de protestantse kerk is in eerste instantie afgeleid van die van de Katholieken. Tijdens de reformatie hebben de Protestanten immers de kerkgebouwen van de Katholieken overgenomen en deze naar eigen inzicht aangepast. Belangrijkste wijziging in deze bijzondere vorm van hergebruik is, dat het koor niet meer de centrale plek in de kerk was, maar de preekstoel in het schip. Aangezien het hoogaltaar zijn betekenis dus min of meer verloren had werd het koor gescheiden van het schip als preekkerk door een doxaal. Dit is een poortdoorgang naar het koor met erbovenop een platform. Het hoofdkoor was bedoeld voor het avondmaal. Bij aanwezigheid van een noordelijk en zuidelijk koor werden hier respectievelijk huwelijken gesloten of diende het als grafkapel voor de vorstelijke familie. De preekstoel bevond zich aan de noordzijde van het schip met de stadsmagistraten op een galerij ertegenover.

Het jaar 1798 was niet alleen belangrijk in bestuurlijke zin - waarbij overheid en kerk gescheiden werden en de kerk niet meer publiek eigendom was-, maar had ook zo zijn veranderingen in het interieur. De magistraatbanken werden dikwijls weggehaald met een nieuwe inrichting als gevolg. In de tijd van de Republiek moest het kerkinterieur sober en voornaam zijn. Vooral bij de Luthersen en Gereformeerden was heerste deze opvatting. De Doopsgezinden waren zo sober dat zij hun gebouwen niet een 'kerk' noemden.

Kerkoriëntatie

Een groot verschil met de katholieke kerk is dat de protestantse kerk niet georiënteerd is op de vier windstreken. Van buiten kan men niet zien, hoe de kerk van binnen is ingericht. Met name de plaats waar je het koor zou verwachten is bij de protestantse kerk zeker niet altijd ingericht als de plaats waar het avondmaal wordt gehouden. Het kan ingevuld zijn met de functie van grafkapel, tot zitbank of zelfs tot berghok. Kortom de inrichting van de protestantse kerk ligt niet vast. Het is de plaats van de preekstoel die hier bepalend is, maar ook het bankenplan hierbij kan sterk verschillen.

Bij kerken die na de reformatie zijn gebouwd is de plattegrond meestal afwijkend van die van de katholieke voorgangers. Zonder twijfel is het kenmerkend voor deze kerken dat ze veelal zijn opgezet volgens het **centraalbouw**principe. Dit kwam niet alleen voort uit het gebruik van de kerk - waarbij de preekstoel het middelpunt vormde, in figuurlijke zin,- maar ook als verwijzing naar de doopkapel van het Lateraan in Rome of de ronde grafkapel in Jeruzalem. Hierbij speelde de ronde vorm een belangrijke symbolische rol. Het eerste Nederlandse voorbeeld hiervan is te vinden in Willemstad.
Een variant hierop op is het Griekse kruis (gelijke benen), dat voor de Katholieken voldeed en door zijn centrale opbouw uiteindelijk ook voor de Protestanten. Uit klassiek oogpunt is deze indeling erg goed mits de afmetingen niet te groot worden.

Bij de protestantse kerken treffen we veelvuldig het gebruik van **galerijen** aan. Deze kunnen bij de bouw van de kerk al aangebracht zijn of bij een latere uitbreiding. In dit laatste geval waren deze zitplaatsen over het algemeen bedoeld voor het lagere volk en de wezen. Dit galerijprincipe doet erg denken aan de opbouw van een theater. Zeker wanneer er over meerdere lagen galerijen zijn aangelegd. De Gereformeerden waren hier niet zo van gecharmeerd, terwijl de remonstranten, de lutheranen en de doopsgezinden dit menigmaal in hun nieuwe kerken toepasten. Deze opstelling is zeer praktisch om veel mensen kwijt te kunnen op een kleine afstand van de spreker.

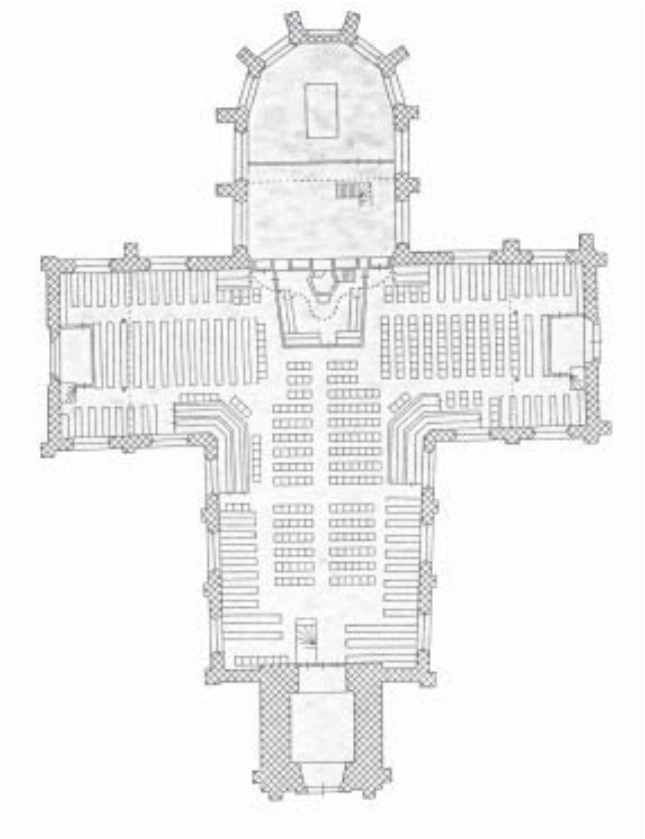

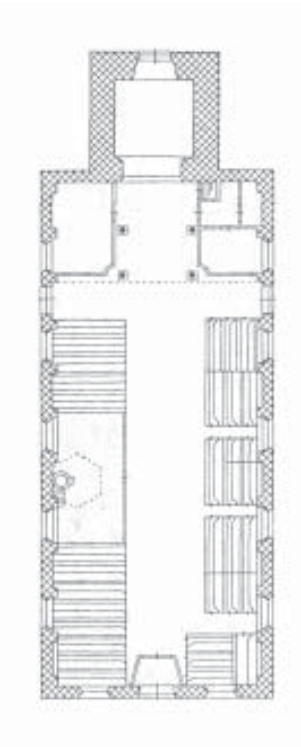

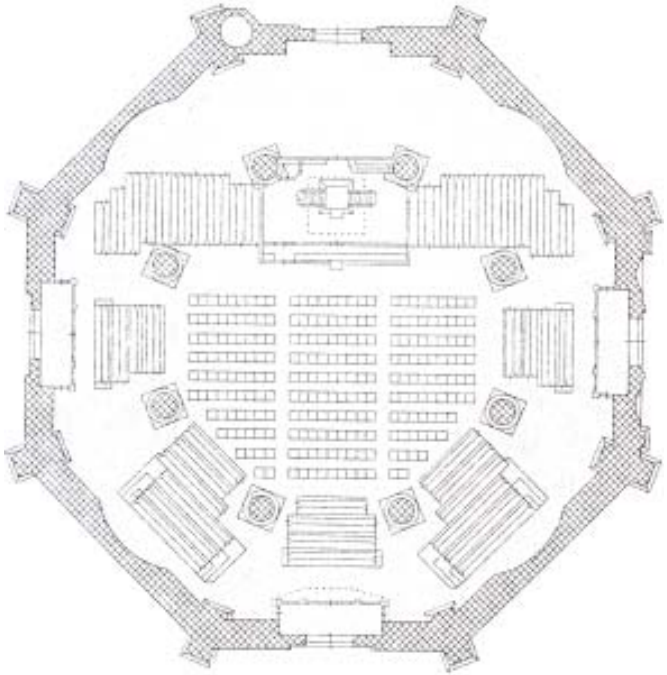

Kerkinterieur
De Protestanten hebben maar één belangrijke plaats in het kerkgebouw, het liturgisch centrum. Binnen dit centrum is de **preekstoel** of **kansel** de belangrijkste. Deze werd gebruikt voor het uitspreken van gebeden, het preken, het lezen van de formulieren maar ook voor het doen van mededelingen, zoals het aangeven van psalmen en het doen van af- en aankondigingen. Dit waren niet alleen kerkelijke, maar ook wereldlijke mededelingen. Kerk en staat waren immers gelijk.
De protestantse kerk verschilt nogal in opstelling van de banken en plaats van de preekstoel. Hoewel het voor de hand zou liggen dat de plattegrond van de kerk bepalend is, zijn deze vorm en het bankenplan toch twee op zich zelf staande zaken. Bij de voor-reformatorische kerk is dit het meest logisch, aangezien de kerk in eerste instantie niet gebouwd is voor een protestantse kerkdienst.

De preekstoel kan zich op zeer veel verschillende plaatsen bevinden. Hebben we met een vóór-reformatorische kerk te maken, dan is de kans groot dat de kansel aan de noord- of zuidzijde van het vroegere katholieke hoofdaltaar ligt. De kerkbanken kunnen dan opgesteld zijn zoals de Katholieken dat ook gedaan zouden hebben, waarbij de banken achterelkaar geplaatst in het schip staan. Dit ziet men vooral terug bij de luthersen.
Een andere mogelijkheid is het plaatsen van de preekstoel aan de noord- of zuidzijde in het schip. Hierbij wordt het bankenplan dan een kwartslag gedraaid, waarbij een scheiding -soms door een doxaal - tussen koor en preekkerk werd gemaakt.

Het meest bepalend is misschien wel het spreekbereik van de predikant bij het inrichten van de kerk. De grenzen om met slechts alleen het klankbord als “geluidsversterking” te spreken is ongeveer 25 m.

Horen was belangrijker dan zien. Vandaar dat er vaak ook achter de preekstoel banken waren opgesteld. Bij het vergroten van een kerk bleef dit goed horen ook altijd het uitgangspunt. Ook de centrale kerkplattegronden en galerijkerken zijn hier de uitgelezen voorbeelden van.

Voor de preekstoel lag de **dooptuin**. Deze werd naast het dopen gebruikt als zitplaats voor de kerkeraad. Hij wordt tuin genoemd vanwege het hek of de omheining, die het geheel afsluit van de andere banken. Deze afscheiding was niet bedoeld om een verboden gebied voor de normale kerkganger af te schermen. Zij mochten er immers best komen. Het gaf juist aan waar de kerkgangers hun stoelen neer konden zetten of om tegenaan te leunen en zo van dichtbij de doop, het avondmaal, het huwelijk en dergelijke te kunnen zien. Het contact tussen gelovige en dominee was dus veel groter dan bij de Katholieke Kerk, waarbij het koorhek en de communiebanken wel een duidelijke scheiding uitdrukten. De dooptuin was altijd te zien in de gereformeerde en hervormde kerken tot diep in de 20e eeuw. Ook bij de Lutheranen is deze dooptuin terug te vinden. De doopsgezinden daarentegen hebben hem nooit toegepast.

De wereldlijke gezaghebbenden hadden een bevoorrechte zitplaats, vaak in de vorm van banken tegenover de kansel. Deze **magistratenbanken** waren overigens hoger dan die van de kerkeraad. Tussen het altaar en de magistratenbanken stonden of zaten de kerkgangers op eigen meegebrachte stoeltjes de dienst bij. Pas later werden er banken volgens een centraal gericht bankenplan voor iedereen geplaatst. Hierbij gold dat voornaamheid afstand schepte, wat betekende dat de plaatsen vooraan -direct achter de dooptuin- goedkoper waren dan achteraan -voor de magistratenbanken. Na de omwenteling van 1795, toen kerk en overheid gescheiden werden, verdwenen deze banken uit het kerkinterieur. Hierdoor kreeg de kerk een nieuwe inrichting.

Afbeeldingen op pagina 60:
links: *Kruisvormige plattegrond met preekstoel voor het katholieke priesterkoor.*
midden: *Eenbeukige kerk met preekstoel aan de langszijde.*
rechts: *Centraalbouw met preekstoel centraal gelegen.*

Het **koor** is in de katholieke tijd het voornaamste deel van de kerk zijn. Dit is echter niet het geval bij de protestantse kerk. Het koor is niet afgebroken of dichtgezet ten tijde van de overname van de kerken door de Protestanten, maar heeft wel degelijk een andere functie gekregen. Het gebeurde nogal eens dat het katholieke koor vervangen werd door de dooptuin met op de oorspronkelijke plaats van het hoofdaltaar de preekstoel of een grafmonument. Hierbij was het vaak noodzakelijk dat de preekstoel voor het koorhek moest worden geplaatst. Later heeft het koor als liturgisch centrum zijn betekenis verloren. Het avondmaal werd hier niet meer gehouden. Slechts alleen het sluiten van huwelijken en andere erediensten werden er voltrokken. Het centrum van de kerk verschoof naar het schip van de kerk.

Het **kerkorgel** bevond zich op de plaats waar die het meest nuttig was. Vaak was dit in de buurt van het zangkoor, maar een vaste plek was er niet voor vastgelegd. Als een rooms-katholieke kerk werd overgenomen dan bleef het orgel vaak hangen waar het al was. In eerste instantie werd het orgel in de hervormde kerkdiensten niet gebruikt dus was het niet nodig het over te brengen naar de preekkerk. Pas later toen het orgel gebruikt werd bij de gemeentezang, werd het orgel verplaatst. Vaak werd hiervoor de wand tegenover de preekstoel gekozen, welke meestal de westzijde is bij vóór-reformatorische kerken. Aan het eind van de 18e eeuw werden het orgel en de preekstoel soms gecombineerd.

De **consistorie** is een nevenruimte van de protestantse kerk. Bij voor-reformatorische kerken was dit vaak de vroegere sacristie. Hier kwam de 'regering', in dit geval de kerkeraad, samen. Hier worden ook diverse voorwerpen bewaard. Andere nevenruimten zijn de comptoiren voor kerkmeesters en de diakenen. Ook werd hier de catechisatie (= godsdienstig onderwijs) gehouden of er werd zelfs een hele school opgericht. Een bibliotheek of boekerij kon een nevenruimte vormen bij een grote kerk.

Vanwege het publieke karakter van de protestantse kerk voor de Omwenteling vonden er vaak ook diverse publieke functies in en rondom de kerk plaats. Voorbeelden hiervan zijn orgelbespelingen, begraafplaats, doen van wereldlijke afkondigingen, speciale diensten van de overheid, armenzorg, de burgelijke stand en onderwijs.

3.6 Verdeling van leegstaande kerken

Over de verdeling van leegstaande kerken is zeer weinig informatie te achterhalen. Laat staan over de verdeling ervan over de verschillende kerkgemeenschappen onderling. Na veel navraag bij kerkinstellingen en andere aanverwante instanties is gebleken dat hier nauwelijks enig zicht op is. Dit zou onder andere te maken kunnen hebben met het feit, dat kerken nalatig zijn dit nationaal bij te houden. Een andere reden zou kunnen zijn, dat men hier bewust geheimzinnig over doet om naar buiten toe zo veel mogelijk onrust onder de kerkgangers te vermijden. Voor niet-kerkelijke instanties is het waarschijnlijk minder zinvol en wellicht tijd- en geldrovend over een dergelijke informatiebron te beschikken. Ook Ed Schulte verbaast zich over de afwezigheid van deze informatie en geeft aan hoe moeilijk het te achterhalen is:

"Pogingen om het aanbod van gebouwen die in onbruik geraken en/of geraakt zijn structureel zichtbaar te maken zijn tot mislukken gedoemd gebleken. Leegstand, anders dan bij (sociale) woningbouw, wordt nergens geregistreerd. Pogingen om via gemeentebesturen deze informatie te achterhalen, zijn ook niet mogelijk gebleken. De enige bron waar sluitende informatie over leegstand uit geput kan worden, zijn de bestanden van de gemeentelijke Onroerend Zaak Belasting (OZB). Wanneer immers de eigenaarbelasting wel en de gebruikersbelasting niet betaald wordt, is sprake van leegstand, maar het is niet toegestaan deze bestanden daarvoor te raadplegen."
Uit: **Theorie, het proces van herbestemmen uiteengerafeld, Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland, Walburg Pers, Zutphen, 1994. P.29**

De grafiek met kerksheid van pagina 16 zegt iets over de leegstand van kerken. Zo weten we bijvoorbeeld dat het aantal naar de kerk gaande katholieken het sterkst gedaald is, dus mogen wij verwachten dat zij veel kerkgebouwen afstoten. Het Kaski (Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut) beweert, dat er over de periode 1973-2001 in totaal 226 kerkgebouwen (excl. noodkerken) aan het gebruik onttrokken zijn. Zij vertellen echter niet wat er met deze kerken gebeurd is.

Kijken wij naar het soort kerken waar het om gaat dan hebben wij gezien, dat de Katholieken hun kerken voor-al na 1853 hebben gebouwd en de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. Een groot aantal van deze neogotische en moderne kerken komt nu leeg te staan. Zij worden als eerste op de nominatielijst voor afstoting geplaatst, omdat deze van mindere waarde zijn dan hun voorgangers. Hieronder zijn er velen, die zelfs geen monument zijn en daarom al snel in aanmerking komen voor sloop of herbestemming. Bovendien staan deze kerken vaak in wijken, waar nog maar weinig katholieken wonen en dus zeer ongunstig zijn in het gebruik.

De kerken, die bij de Protestanten worden opgeheven, moeten vaak het onder spit delven door Samen-op-Weg-acties. Ook hier gaat het met name om kerken van eind 19e begin 20e eeuw. Dit zijn vaak monumentale panden, die niet gesloopt mogen worden, maar minder waardevol zijn dan de oudere kerken. Toch zien we ook veel oudere hervormde en gereformeerde kerken op de herbestemmingslijst staan. Hiervan is het Samen-op-weg-gaan de belangrijkste oorzaak. De Katholieken hebben vrijwel geen oude kerken van vóór 1853 afgestaan, omdat zij hetzij overgenomen zijn door de Protestanten ten tijde van de reformatie, hetzij juist van zo'n

Aantal herbestemde kerken per geloof

katholiek	45	
ned. hervormd	17	52
gereformeerd	16	
protestant	19	
anders	8	
onbekend	37	
totaal	**142**	

belangrijke waarde zijn - zij hebben de reformatie als het ware overleefd en zijn nog in katholiek bezit-, dat zij worden gekoesterd en behouden. Meestal zijn zij ook architectonisch van grote betekenis.

Een andere manier om iets te kunnen zeggen over de verdeling van afgestoten kerken tussen de verschillende geloven is door te kijken naar de kerkenlijst van reeds herbestemde kerken. Helaas is deze lijst wat betreft geloofsoorsprong niet volledig. Maken we een simpele optelling, waarbij wij ervan uitgaan dat de aangenomen kerkgenootschappen enigszins correct zijn, dan kan de nevenstaande tabel verkregen worden.

Allereerst moet opgemerkt worden, dat alleen de kerken worden vergeleken die herbestemd zijn, waardoor er eigenlijk geen uitspraak gedaan kan worden over de leegstaande exemplaren. Scharen we de nederlands hervormde, gereformeerde en protestantse kerken samen onder de noemer Protestanten dan kan er gezegd worden, dat de Protestanten gezamenlijk een voorsprong hebben op de Katholieken om het grootst aantal herbestemmingen. Dit valt goed te rijmen met het verschil in herbestemmingsbeleid, zoals dadelijk in de volgende paragraaf duidelijk zal worden. Hierop vooruitlopend kan het aantal herbestemde katholieke kerken lager uitkomen dan verwacht, als men weet dat de katholieke bestuurders een voorkeur voor sloop hebben boven herbestemmen. Zij zullen dus meer kerken leeg hebben staan dan er uiteindelijk herbestemd worden.

Tenslotte kan over de leegstand gezegd worden dat een kleine meerderheid van de Nederlandse kerken katholiek is, terwijl er hier maar 300 van monument zijn. Tegenover de 900 monumentale kerken van de hervormde gemeenschap, die naar verwachting ouder zijn, maakt dit duidelijk dat in juridische zin katholieke kerken makkelijker afgestoten en gesloopt kunnen worden. Dit zou doen vermoeden dat er ook meer katholieke kerken daadwerkelijk leeg staan.

Afbeelding op pagina 66: Aantal herbestemde kerken per geloof.

3.7 Herbestemmingsbeleid

Herbestemmingsbeleid Algemeen
In de discussienota *"Voorkomen is beter dan genezen"* van de Commissie kerkelijke Gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken uit 1999 wordt beschreven hoe de verschillende kerken over herbestemming denken. Globaal komt het hier op neer:
De **Katholieke Kerk** geeft de voorkeur aan slopen, wanneer het gebouw niet meer voor de eredienst wordt gebruikt. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat een katholieke kerk -in tegenstelling tot kerken van de overige kerkgemeenschappen- gewijd is en dus ontwijd wordt bij hergebruik.
De **Protestanten** willen hun kerken nog wel eens afstaan, maar slechts dan als de nieuwe functie niet al te profaan is. Onder de Protestanten heeft de **Gereformeerde Kerk** net als de Katholieke Kerk de neiging tot sloop. De **Nederlands Hervormde Kerk** daarentegen is nog het meest vooruitstrevend binnen de diverse kerkgemeenschappen. Ook profaan gebruik behoort bij hen tot de mogelijkheden.

Herbestemmingsbeleid Katholieken
In het verleden was er eigenlijk geen beleid met betrekking tot herbestemming. Elk geval werd op zich zelf bekeken, waarbij de beslissing geheel in handen lag van de hogere ambtsbekleders. Dit is geheel in lijn met de sterk hiërarchische structuur, die de Katholieke Kerk eigen is.

"Er waren geen omschreven plannen en kaders die een beslissing in een groter context konden zetten. (...) Het bleek in geen enkel geval een sinecure om zelfstandig tot opheffing of herbestemming van een kerkgebouw te komen."
Uit: **Tent van God. p.15**

Maar de tijden zijn veranderd. Er zou ruimte gegeven moeten worden aan anderen om ook mee te denken. Het bisdom Rotterdam heeft met de notitie "Tent van God" aan willen geven, hoe zij met deze tijd mee willen gaan en geven het volgende beleidsvoorstel voor het afstoten van kerkgebouwen:

*"Autoritaire ingrepen passen niet in deze tijd, leiden veelal tot verzet en kunnen verhoudingen voor een lange periode schaden. We willen een **dialogale kerkgemeenschap** zijn met weliswaar onderscheiden verantwoordelijkheden, maar niet zonder consultatie en draagvlak, ook al zal niet iedereen in alles de zin kunnen krijgen. In deze moeilijke kwestie blijven wij zoeken naar consensus. We zoeken naar een weg tussen een vooral afwachtend en een centraal gestuurd beleid, waarin alles van **bovenaf en directief** wordt bepaald. Het uiteindelijke doel van onze gezamenlijke route zal zijn voldoende aangemeten en voldoende geoutilleerde kerkgebouwen te behouden. Criterium daarbij zal moeten zijn in hoeverre onze gebouwen voor een volgende generatie katholieken 'bewoonbaar'' en betaalbaar zijn."*
Uit: **Tent van God. p.17**

De notitie gaat verder met de bespreking van de dialogale kerkgemeenschap. Hierbij stelt men zich voor dat een dekenaal team met de diverse dekenaten de problemen bespreekt en in samenspraak met een nieuw orgaan, een diocesane projectgroep, voorstellen aandraagt. De voorstellen, voorzien van adviezen, worden tenslotte ter besluitvorming aan de bisschop voorgelegd.

Verdeling van de kerkgebouwen over de bisdommen in 2001

Bisdom	aantal kerkgebouwen
Groningen	91
Utrecht	359
Haarlem	218
Rotterdam	221
Breda	165
's-Hertogenbosch	393
Roermond	353
Totaal	**1.800**

In Nederland zijn er in totaal 5174 kerkgebouwen.

Bron: www.kaski.kun.nl

Bisdommen met aantal herbestemde kerken en profane functies

Bisdom	herbestemd	profaan
Groningen	1	-
Utrecht	13	10
Haarlem	8	7
Rotterdam	5	3
Breda	3	2
Den Bosch	15	8
Roermond	-	-

De zeven bisdommen in Nederland

Bron: www.katholieknederland.nl

Samenvattend ziet de toekomstige bestuursstructuur voor herbestemming van bisdom Rotterdam er als volgt uit:

bestuurslaag	functie	hoofd
parochies	gaan naar de kerk	pastoor
dekenaten	geven problemen aan	deken
dekenaal team	komt met voorstellen	
diocesane project-groep)	bekijkt voorstellen en geeft advies	
bisdom	neemt het besluit	bisschop

Naar mijn idee blijft bij deze nieuwe ingeslagen weg de hiërarchische opzet nog steeds heel nadrukkelijk aanwezig. Er mag meegedacht worden en advies gegeven worden, maar uiteindelijk beslist de bisschop toch nog wat hij zelf wil. Zijn opvattingen zijn bepalend. Zelfs persoonlijke ideeën kunnen hierbij doorslaggevend zijn.

Dit geldt niet alleen voor het bisdom Rotterdam, maar ook voor de andere zeven bisdommen, die ons land telt. Zeven verschillende bisschoppen, die er elk hun eigen herbestemmingsbeleid op na houden. Zo zal het bisdom in Rotterdam geen woningen, commerciële functies en ander zeer profaan hergebruik in hun kerken toelaten, terwijl andere bisdommen er in het verleden wel voor gezwicht zijn. Bisdom Roermond echter heeft geen enkele kerk tot nu toe herbestemd. Deze verschillen onderling worden direct zichtbaar bij het bestuderen van de kerkenlijst van herbestemde kerken.

De bisdommen Utrecht en Den Bosch hebben de meeste kerken herbestemd en zijn ook het soepelst wat betreft profane functies. Opmerkelijk is zelfs dat één Utrechtse kerk zelfs is herbestemd tot moskee, wat bij de Katholieken uit den boze is. De vraag blijft natuurlijk wel of alleen een soepeler beleid reden tot een groter aantal herbestemmingen is. De bisdommen Utrecht en Den Bosch hebben namelijk naast die van Roermond de meeste kerkgebouwen. Het zou dan ook kunnen dat er in Utrecht en Den Bosch gewoon weg meer kerken afgestoten moeten worden, vanwege bijvoorbeeld een sterke daling in kerksheid. Duidelijk is echter wel, dat zij liever herbestemmen dan slopen, in tegenstelling tot wat de Katholieke Kerk in het algemeen beweert te appreciëren.

"Als een kerkgebouw aan de Eredienst wordt onttrokken, rijst de vraag naar herbestemming. Soms zullen we moeten besluiten tot sloop over te gaan, in andere situaties zal gepaste herbestemming mogelijk blijken. Ten aanzien van die herbestemming zullen we een voorzichtig en terughoudend beleid voeren. Kerkgebouwen verdienen respect vanwege het gewijde karakter en vanwege de emotionele band die wij met het gebouw hebben. We realiseren ons dat niet alle kerkgebouwen hetzelfde zijn. Het ene gebouw zal zich beter voor een 'profane' herbestemming lenen dan het andere. We zullen dus maatwerk moeten leveren."
Uit: **Tent van God. P. 18-19.**

Naast het feit, dat de kerkenlijst vele herbestemde katholieke kerken toont, maak ik uit bovengenoemde uitspraak op, dat de voorkeur niet zozeer uitgaat naar slopen, maar naar herbestemming. Toch zal de Katholieke Kerk naar buiten toe altijd laten beweren tegen herbestemming te zijn. Een verklaring hiervoor ligt eigenlijk in de pretentie om eenduidig over te komen. Bovendien wil het kerkbestuur geen onrust stoken onder de kerkgangers en omwonenden door uit te dragen eerder te willen slopen dan her te bestemmen.

In dit strenge herbestemmingsbeleid wil ik tenslotte nog een opmerking maken ter vergelijking met de andere geloven. Men moet er namelijk op bedacht zijn, dat de Gereformeerde en Nederlands Hervormde Kerk beiden te

Afbeeldingen op pagina 70:
linksboven: Verdeling van de kerkgebouwen over de bisdommen in 2001.
linksonder: Bisdommen met het aantal herbestemde kerken en profane functies.
rechts: Kaart van de zeven bisdommen in Nederland.

maken hebben met alleen het Nederlandse beleid, terwijl de Katholieke Kerk onder een wereldkerk valt. Aangezien Nederland een nogal vooruitstrevend land is, zullen wij op het gebied van hergebruik makkelijker onze conservatieve opvattingen laten varen. Hierdoor is profaan gebruik bij de Hervormden en Gereformeerden eerder mogelijk. De Katholieken daarentegen krijgen vanuit Rome opgelegd wat er van hen verlangd wordt. Hierbij moet men zich er van bewust zijn, dat er wereldwijd gezien juist steeds meer katholieken bij komen. Een soepeler herbestemmingsbeleid is dus geen stof tot denken. Profaan gebruik blijft daarom in deze hogere kringen afgewezen. Het is zelfs vastgelegd dat herbestemming tot moskee verboden is.

Maar wat lees ik over de terughoudendheid van de Katholieken ten op zichte van verkoop aan moslims:

> *"Misschien dat zij tot grotere bereidheid in deze gestimuleerd worden door het woord van de paus, die in zijn boek* Over de drempel van de hoop *over de moslims schrijft: 'Wie heeft geen bewondering voor hun trouw aan het gebed? Het beeld van de in Allah gelovigen die zonder te letten op tijd en plaats op de knieën valt en zich in gebed stort, blijft een voorbeeld voor degenen die de ware God belijden, vooral voor de christenen die hun wonderschone kathedralen verlaten en weinig of helemaal niet meer bidden.'*
> Uit: **Herbestemming van kerken, Tessel Pollman. P. 8**

Herbestemmingsbeleid Protestanten
Voor de Protestanten is een kerkgebouw geen sacrale ruimte. Dit betekent nog niet dat men blij is met allerlei andere bestemmingen. Toch ziet men het kerkgebouw liever herbestemd dan gesloopt en zijn het de Nederlands Hervormden, die dan nog al eens flink wat water bij de wijn willen doen. De beslissingen over verkoop van overtollige kerkgebouwen worden door de plaatselijke kerkenraad genomen.

Bestuursindeling bij herbestemming:

- Bij de **Nederlands Hervormde Kerk** beslist het college van kerkvoogden in overleg met de kerkenraad over de herbestemming. Op deze beslissing is de goedkeuring nodig van de provinciale kerkvoogdijcommissie.

- De **Evangelisch-Lutherse Kerk** laat de plaatselijke kerkenraad met goedkeuring van de synodale commissie beslissen wat de nieuwe functie wordt.

- Bij de overige **protestantse kerken** wordt de beslissing plaatselijk genomen, vaak nadat met de kerkleden van de plaatselijke gemeente of kerk is overlegd. Er is dus geen provinciaal of landelijke commissie die goedkeuring verleent.

Grofweg ziet de bestuursstructuur er van de Protestanten er dus als volgt uit:
- plaatselijke kerk
- college van kerk(voogden)
- kerkenraad
- provinciale kerk(voogdij)commissie
- algemene synode

3.8 Overgang van kerk naar woonkerk

Katholieke kerk
Zoals gezegd is de katholieke kerk een gewijd gebouw. Bij herbestemming moet deze wijding ongedaan gemaakt worden, de ontwijding. Dit wordt ingeleid door het vieren van een laatste mis geheel gewijd aan deze ontwijding.
Vervolgens worden de relieken uit het altaar gehaald en opgeslagen op het bisdom of naar een nieuwe kerk overgebracht. Gewijde voorwerpen, zoals de kerkklokken, wijdingskruisjes, kaarsenarmen, het altaarkruis en diverse andere heilige roerende goederen worden meegenomen.
Ook worden alle symbolen, die naar de Katholieke Kerk verwijzen, verwijderd. Hieronder vallen bijvoorbeeld kruiswegstaties, het doopvont, beelden en dergelijke. Hierbij wordt echter wel gekeken in welke mate het gebouw beschadigd wordt. Is de aantasting te groot dan wordt van verwijdering afgezien.

Het verschilt nogal per bisdom wat onder deze kerkelijke symbolen valt of van welke elementen afstand genomen mag worden. Bij de bespreking van de verschillende bezochte kerken zullen deze verschillen duidelijk naar voren komen. Hierin zal opvallen dat het Bisdom Rotterdam er strengere opvattingen op na houdt dan die van bijvoorbeeld Den Bosch en Utrecht.

Gewijd is het altaar zelf natuurlijk ook. Deze zie je nimmer terug in een herbestemde kerk. Dit klinkt volstrekt logisch, maar is dit ook zo? Uit de kerkelijke bepalingen blijkt namelijk, dat het verwijderen van de relieken al voldoende is om de wijding ongedaan te maken:

"De wijding van het vaste altaar gaat verloren, wanneer het dekblad losraakt van de onderbouw, of wanneer van het vaste altaar het bovenblad, of van het losse altaar de H. Steen werkelijk breekt, of wanneer (zowel bij het vaste, als bij het losse altaar) de relikwieën worden weggenomen, of het dekblad van het relikwieëngraf (behalve door den Bisschop tot herstel er van) gebroken of verwijderd wordt."
Uit: **Liturgie en kerkelijke kunst. P. 186**

De andere gewijde voorwerpen zoals de eerste steen, de fundamenten en de muren zijn natuurlijk niet te verwijderen. De ontwijding hiervan werd al besproken in 1950 in diezelfde al meerdere malen aangehaalde kerkelijke bepalingen:

"Nota: De totale ontwijding ener kerk heeft plaats:
- wanneer de kerke geheel wordt afgebroken of instort,
- als de muren, waaraan de consecratie of bendictie geacht wordt verbonden te zijn, voor het grootste gedeelte door andere worden vervangen, en wel tegelijk, niet echter, wanneer dit achtereenvolgens geschiedt; - ook wanneer het geconsacreerde hoofdaltaar of de vloer of het dak geheel vernieuwd worden verliest de kerk haar consacratie niet,
- wanneer de plaatselijke bisschop het gebouw als profaan verklaart, of wanneer het ongeschikt is voor de eredienst, of niet meer te herstellen is."
Uit: **Liturgie en kerkelijke kunst. P. 146**

Zoals het altaar ontwijd is na het verwijderen van de relieken en het voor de onroerende goederen al voldoende is als de kerk profaan verklaart wordt door de bisschop, zo zou je ook verwachten dat dit met de andere elementen mogelijk zou zijn. Dit zou immers in veel gevallen de herbestemming een extra waarde geven. Is

het ook niet mogelijk van deze kerkelijke elementen de zegening weg te halen en ze zo slechts een stukje materiaal te laten geworden? Of geldt er net als in het buitenland “eens gewijd is altijd gewijd” en horen zij daarom niet in een profaan gebouw thuis?

Protestantse kerk
De protestantse kerk is niet gewijd en hoeft dus niet ontwijd te worden. De overgang van kerk naar geen kerk is dan ook veel minder nadrukkelijk aanwezig. Er zal, net als bij de Katholieke Kerk gebruikelijk is, ook een laatste kerkdienst zijn, maar het verwijderen van heilige voorwerpen zullen de Protestanten niet op dezelfde manier doen. De weinige waardevolle elementen, die deze kerkgemeenten bezitten, zullen wel overgedragen worden naar een andere kerk -meestal één van de kerken waarmee de kerk in kwestie Samen-op-Weg gaat, maar eerder vanwege hun geldelijke of emotionele waarde dan kerkelijke en heilige waarde.
Een andere reden, die het maakt dat de overgang van kerk naar geen kerk heel geleidelijk verloopt, is dat de kerk vaak al lange tijd leeg heeft gestaan, voordat de keuze van herbestemming bekend is.

Misschien kan de verkoop van de kerk gezien worden als hét moment van overdracht. De vraag is alleen of dit een ceremoniële aangelegenheid is of dat dit gebeurt door het tekenen van het koopcontract in een achteraf kamertje. Bovendien gaat het bij passende functies doorgaans om een symbolisch bedrag, waardoor de waarde die men aan deze overdracht hecht wellicht niet groot is. Gaat het juist om een hoge verkoopsom bij mogelijke commerciële functies, dan wil het kerkbestuur dit waarschijnlijk niet graag naar buiten brengen. Kortom, bij de Protestantse Kerk is de overgang van kerk naar geen kerk veel minder duidelijk.

4 Elf woonkerken nader bekeken

Voor deze scriptie heb ik een elftal kerken bezocht om een indruk te krijgen hoe men in Nederland de afgelopen jaren met herbestemming en wonen is omgegaan. Dit is een groot deel van de tot woningen herbestemde kerkenlijst zoals weergegeven in de bijlagen. Helaas heb ik hiervan niet alle woonkerken bezocht, wat in eerste instantie wel mijn intentie was. Redenen hiertoe waren, dat sommige projecten nog midden in het herbestemmings- of bouwproces zaten, dat zij mij op dat moment nog onbekend waren of dat zij geen grotere bijdrage zouden leveren aan mijn onderzoek en ik daarom van een bezoek afzag.

Achtereenvolgens en gerangschikt op verbouwingsjaar zal ik de volgende kerken bespreken:
1985 **Grote Kerk**, Hoorn
1985 **Zuiderkerk**, Groningen
1985 **Verlosserskerk**, Rotterdam
1988 **Sint Martinuskerk**, Utrecht
1988 **Oosterkerk**, Groningen
1993 **Verlosserskerk**, Alkmaar
1997 **Sint Josephkerk**, Hilversum
1997 **Sint Jozefkerk**, Zwolle
2000 **Heilige Hartkerk**, Utrecht
2001 **Heilige Hartkerk**, Haarlem
2001 **OLV-kerk**, Arnhem

4.1 Bespreking bezochte kerken

Na de feitelijke gegevens als oorspronkelijke kerkgemeenschap, bouwjaar en verbouwingsjaar met hun architecten, aantal en type woningen begin ik direct met de bespreking van het exterieur. Puntsgewijs beschrijf ik de ligging van de kerk in zijn omgeving, de parkeermogelijkheden -dit is nogal eens een probleem bij het maken van en herbestemmingsplan- en de mate waarin de gevels zijn aangetast. Deze volgorde heb ik aangehouden, omdat ik de lezer de benadering van de verbouwde kerk wil laten ervaren als was hij zelf een bezoeker. Hierbij zijn het de gevels, die de voorbijganger als eerste kennis laten maken met deze bijzondere woonvorm. De vraag is of het in één oogopslag duidelijk is, dat hij te maken heeft met een verbouwde kerk of dat hij in eerste instantie denkt een kerk voor zich te hebben, maar wanneer hij langer kijkt ontdekt dat hij op het verkeerde been is gezet.

Vervolgens neem ik de lezer mee naar binnen, waarbij de ontsluiting uitgelegd wordt en een aantal woningen besproken worden. Ook ga ik dieper in op bouwkundige zaken zoals de installaties, de constructie en het materiaalgebruik. Vooral de materialisering kan een goed beeld geven van de sfeer die het gebouw op het moment uitstraalt en van de tijd waarin de kerk is herbestemd. De installaties en constructie zal niet voor iedereen even interessant zijn, maar voor de volledigheid en voor hen die zich meer op technisch vlak binnen dit onderwerp bezig houden, werkt het wellicht verhelderend. Met name de wijze waarop de kerk constructief herbestemd is, kan van grote betekenis zijn voor de reversibiliteit van de herbestemming. Staat de nieuwe invulling los van het kerkgebouw dan kan men indenken, dat een eventuele terugkeer naar de oude situatie tot de mogelijkheden behoort.

Deze vrij gestandaardiseerde uitleg is nodig om een goed beeld van de herbestemde kerken voor ogen te hebben en eenvoudig onderlinge vergelijkingen te kunnen maken. Pas daarna kom ik tot de eigenlijke kwestie binnen dit onderzoek. Hier geef ik aan hoe men om is gegaan met de belangrijke plaatsen van de voormalige kerk in de nieuwe plattegronden en welke kerkelijke elementen nog behouden zijn gebleven. Tenslotte vergelijk ik de bezochte kerken en trek ik mijn conclusies over hoe er door de jaren heen kerken herbestemd zijn tot woningen.

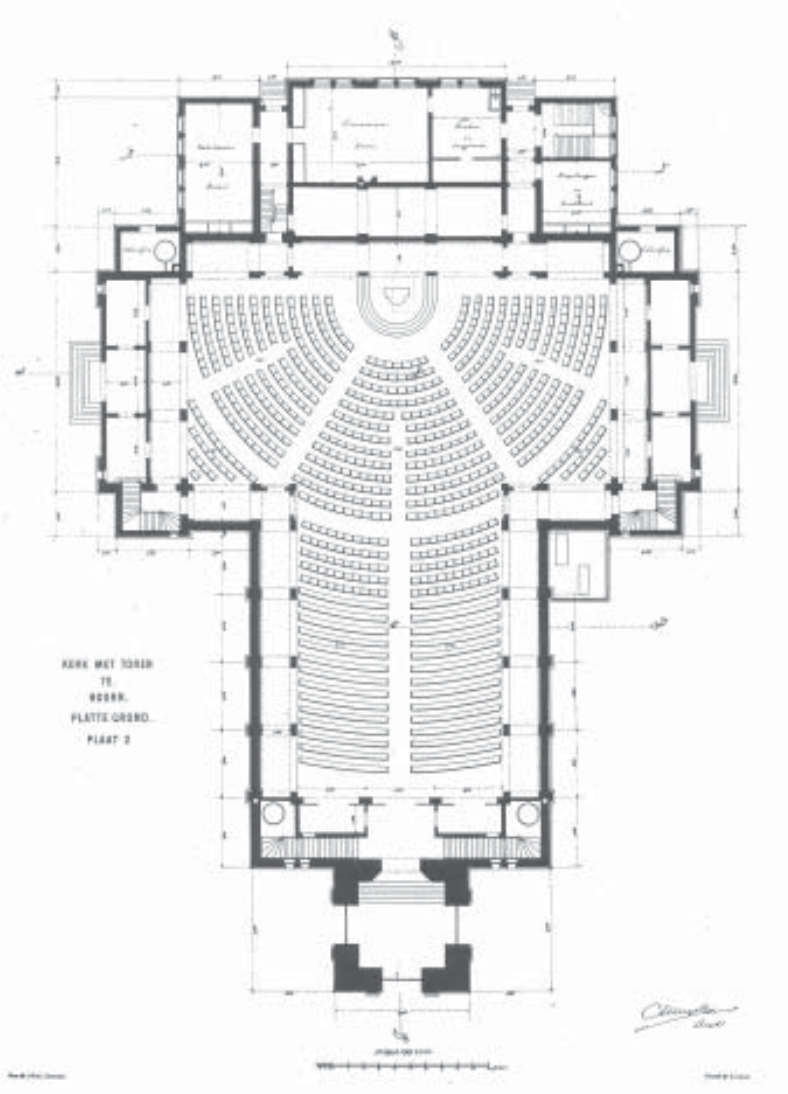

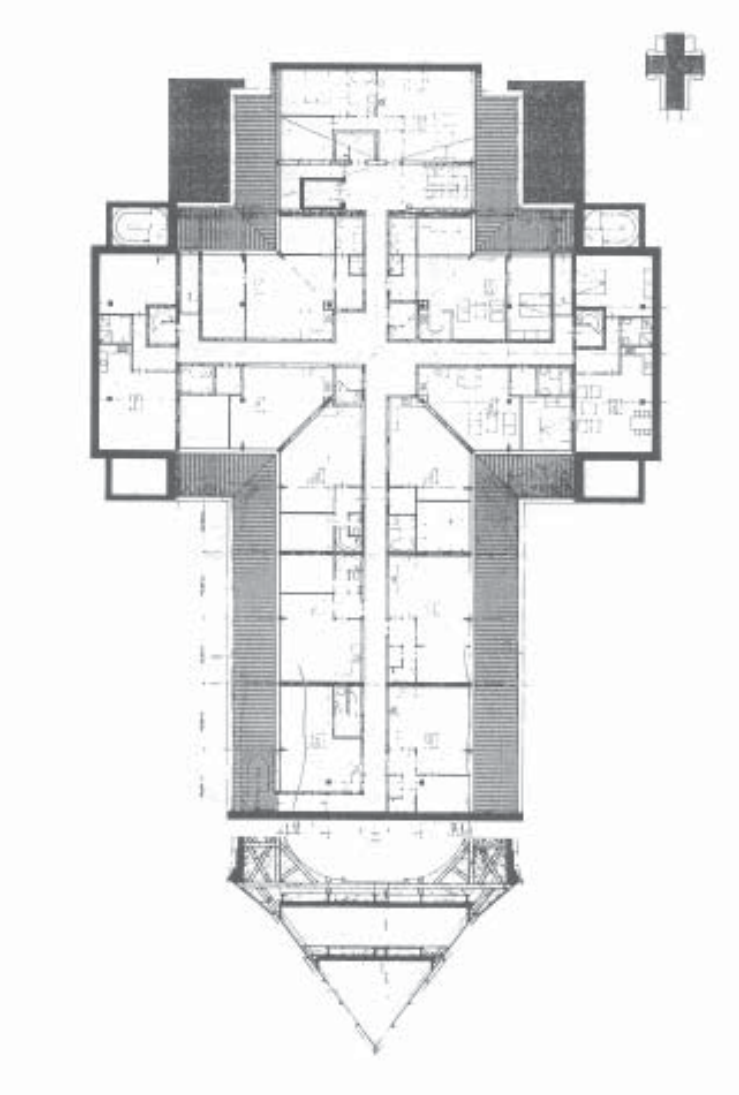

Afbeeldingen op pagina 82:
links: Oude kerkplattegrond.
rechts: Nieuwe woningenplattegrond.

Afbeelding op pagina 83:
Kerktoren met entree naar de winkels.

Grote Kerk Hoorn

plaats	Hoorn
adres	Kerkplein
kerkgemeenschap	hervormd
gebouwd	1881-1882
architect	C. Muysken
verbouwd	1985
architect	Hangelbroek/ Gouwetor
eigenaar	woningstichting
aantal wooneenheden	18 kerkwoningen, 14 consistoriewoningen
woontype	2- en 3-kamerwoningen, huur
bewoners	divers, lagere inkomens
gemeenschapsvorm	De bewoners hebben geen gemeenschappelijke omgangsvorm.

Exterieur

situatiebeschrijving
Deze grote kerk ligt geheel vrijstaand op een pleintje aan het eind van een winkelgebied. De plattegrond is T-vormig met aan de achterzijde de consistorie. De zijentrees bevonden zich aan de korte uiteinden van de T. Aan het lange uiteinde ligt de hoofdentree onder de toren. Langs de gevels boden de galerijen extra zitplaatsen.

parkeren
Aan de achterzijde, daar waar de entree naar de woningen is, is een pleintje met een aantal parkeerplaatsen en een fietsenstalling.

gevels
Van de zijgevels kan gezegd worden dat zij in het geheel onaangetast zijn gebleven evenals de voorgevel. De glas-in-loodramen zijn nog aanwezig en er zijn geen ramen bijgeplaatst. In de vestibule zijn het slechts de glazen schuifdeuren en bordjes, die aangeven dat er een andere functie dan die van kerk kan worden verwacht.In de achtergevel zijn veel ramen te zien, maar deze waren al aanwezig ten tijde van het consistoriegebruik. In het dakvlak zijn erg veel ramen aangebracht. Dit is de grote, maar eigenlijk de enige aanwijzing die de herbestemming verraadt. Met name 's avonds als het dak licht geeft, ziet dit er ietwat vreemd uit.

Afbeeldingen op pagina 84:
linksboven: Entree naar de woningen.
rechtsboven: Achtergevel.
linksonder: Zijgevel.
rechtsonder: Dakvlak.

Interieur

entree en ontsluiting
De oude entree is de toegang tot de kledingwinkel op de begane grond en de baby- en kinderwinkel op de verdiepingsvloer, die in de kerkruimte is gehangen. In tegenstelling tot de begane grond is hierboven nog veel van de oorspronkelijke kerkruimte te ervaren.In de kledingwinkel beneden is zal de klant niets ervaren van de oude kerk. Slechts in het magazijn, dat zich aan de gevels bevindt, zijn de bogen en dergelijke nog zichtbaar voor het winkelpersoneel. De afwerkingswanden naar de winkel toe zijn overigens demontabel.

De woningen bevinden zich tussen de houten gewelven en de kap. Ze zijn bereikbaar via de achterzijde, daar waar de ingang van de consistorie heeft gezeten. Op het voorpleintje zijn een aantal parkeerplaatsen en een fietsenstalling. Afwijkend van wat we bij het overgrote deel van de kerken zullen zien is dat de brievenbussen hier buiten staan. Hierdoor worden ongenodigde gasten in eerste instantie al buiten gehouden en kan de buitendeur afgesloten blijven.

In de hal is, afgezien van een oude kerkbank, een oude vloer en hergebruikte maar verplaatste deuren, niets herkenbaars wat tot de consistorie of de kerk zou hebben kunnen behoren. Het is een vrij karakterloze en nietszeggende ruimte. De lift en trappen leiden naar de twee woonverdiepingen. Een kruisvormige gang in het midden van de kerk ontsluit de aan weerszijden gelegen woningen. Een aantal woningen is als een maisonnette opgebouwd, anderen als een gelijkvloers appartement.

woningen
In de woningen zelf is nauwelijks nog iets terug te vinden van de kerk. Bovendien doen ze erg nieuwbouw aan. Op zich is dit niet zo verwonderlijk aangezien de woningen niet in de oude kerkruimte zelf zijn ondergebracht, maar zoals gezegd tussen het dak en de houten gewelven. Hoewel het ook hier mogelijk is deze bijzondere tussenruimte te laten ervaren, is zelfs de kap vrijwel overal achter een laag systeemplafond verdwenen. Een enkele dakspant is nog in het zicht gelaten. Eigenlijk geven alleen het uitzicht over de leien en torentjes je het idee in een kerkkap te zijn. Helaas blijft het bij dit uitzicht, want er zijn geen buitenruimtes op het dak aangelegd.De woningen in de consistorie zijn één persoonseenheden.

gemeenschappelijke ruimten
De bewoners hebben geen gemeenschappelijke ruimten.

bergruimte
De bergingen bevinden zich in de kelder.

installaties
De installaties en luchtbehandelingssystemen zijn weggewerkt in de verschillende torentjes. Net als de brand- een nooduitgangen. Zo is een verticale ruimte voor een verticaal systeem herbestemd. Bovendien zijn de dakdoorvoeren in samenspel met de ornamenten op de torentjes geplaatst.Aangezien voor gasleidingen boven de 15 meter toestemming van de brandweer vereist is, is hier geen gas toegepast. Elke woning is hierom standaard voorzien van een elektrische kookplaat, koelkast en afzuigkap.Iedere woning heeft een eigen meterkast in huis.Het gebouw beschikt over een glazenwasinstallatie en een vuilstortkoker.

constructie
De nieuwe ingebrachte fundering bestaat uit stalen heipalen, die volgestort zijn met beton op een driehoekig grid. Drie palen zijn met elkaar verbonden door een

Afbeeldingen op pagina 86:
linksboven: Kledingwinkel op de begane grond.
linksonder: Kruisgang naar de woningen op de tweede verdieping.
rechts: Raamopening in het dakvlak.

betonnen plaat. Hierop zijn stalen kolommen geplaatst en een stalen vloer, welke volgestort is met beton. Vervolgens dragen stalen peilers tot het houten dak de woningen. Tenslotte werd op deze peilers een vierkante constructie aangebracht, waarop de woningen zijn gebouwd. De woningen staan los van de kerkmuur.De constructie van de consistoriewoningen is eenvoudiger, maar de bespreking hiervan laat ik buiten beschouwing, aangezien het geen kerkwoningen zijn.

materiaalgebruik
De materialisering van de woningen is best aangenaam. Op de gangen zijn de wanden opgetrokken van wit en blauw beschilderde bakstenen. Een blauwe tegelvloer en sfeervolle verlichting geven een nette indruk.

Afbeeldingen op pagina 88:
links: Installatie-afvoer onopvallend weggewerkt tussen toren-ornamenten.
rechts: Uitzicht vanuit een woning op Hoorn.

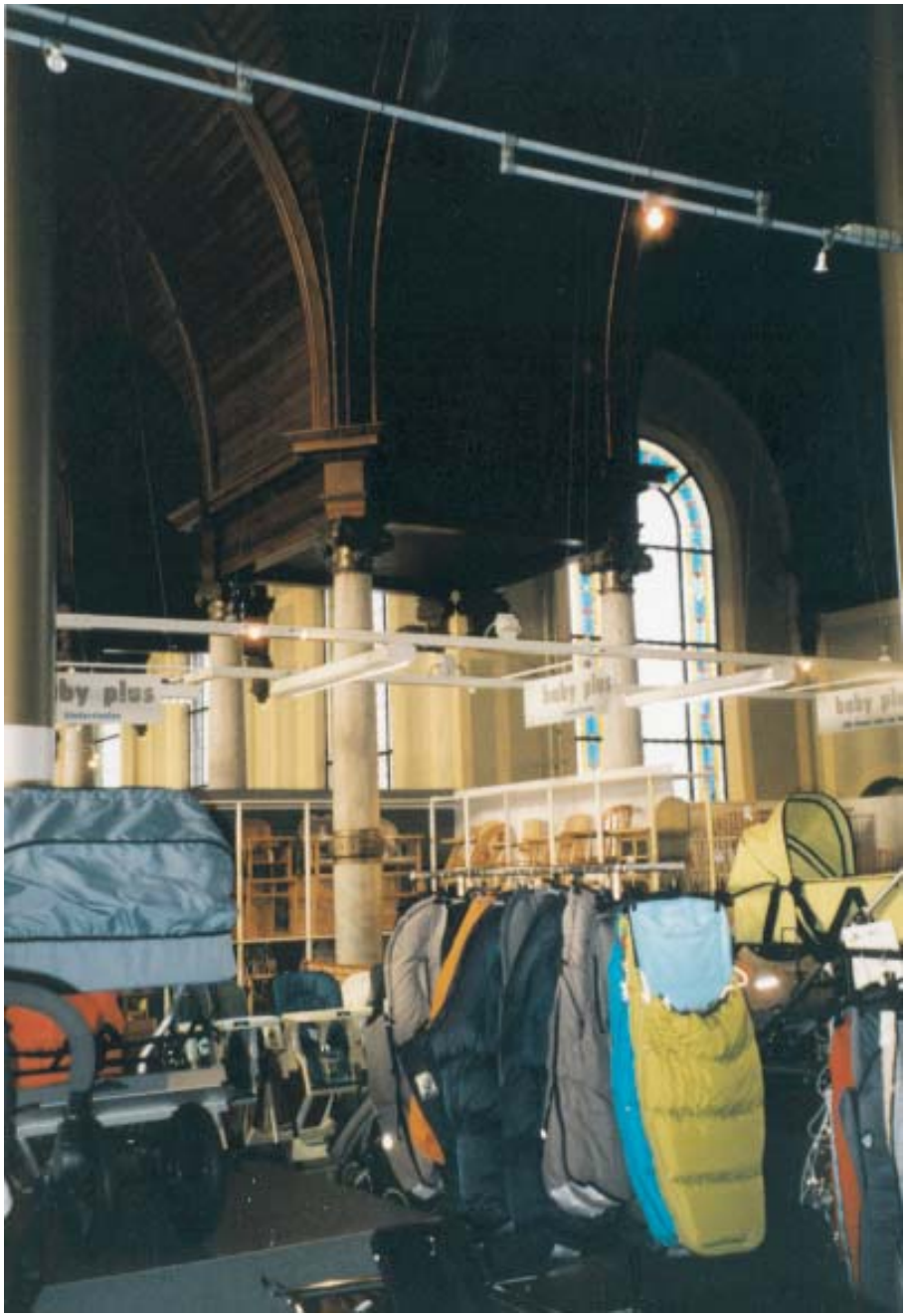
baby plus

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Daar deze kerk een hervormde kerk is geweest, was de belangrijkste plek die van de kansel. Deze stond voor de achterwand tegen de consistorie aan. Hieromheen stonden de banken op een radiale plattegrond. De oorspronkelijke plaats van de spreekstoel zou zich nu in de winkel op de begane grond bevinden. Hier is niets meer van terug te vinden evenals andere belangrijke plaatsen zoals de dooptuin en dergelijke. Alle verwijzingen naar de kerk zijn letterlijk achter de winkelinvulling weggestopt. Het beste voorbeeld hiervan zijn de galerijbogen in het magazijn.

Bewaarde kerkelijke elementen

Het houtsnijwerk, dat zich ten tijde van de kerk achter het koor stond, is verplaatst naar de achterwand op de eerste verdieping. De plek van het orgel is nog zichtbaar. Verder zijn de oude zuilen gehandhaafd en staan zij haast een versiering tussen de nieuwe stalen constructie. De oude kleuren zijn teruggebracht. Tenslotte zijn het de glas-in-loodramen, die direct in het oog springen. Dit alles is overigens alleen ter plaatse van de voormalige kerkruimte. De hal naar de woningen in de consistorie heeft nog een oude kerkbank en een oude deur in zich. In de woningen zelf zijn geen bewaarde kerkelijke elementen behalve de dakspanten, als deze al tot kerkelijke elementen gerekend kunnen worden.

Afbeeldingen op pagina 90:
links: Galerijbogen in het winkelmagazijn op de begane grond.
rechts: Oude en nieuwe kolommen, de houten gewelven en glas-in-loodramen op de verdieping.

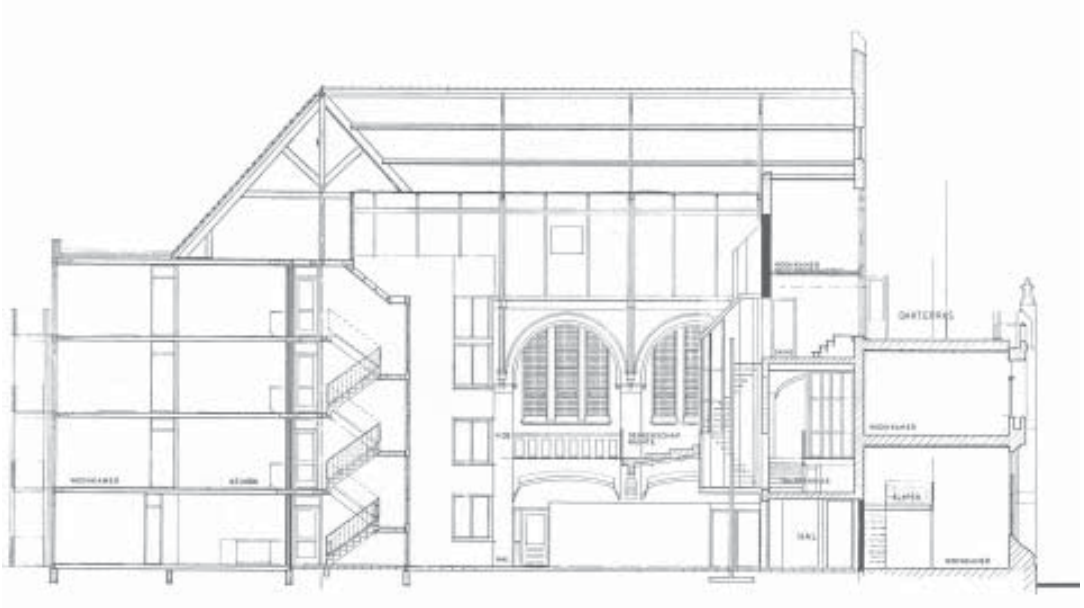

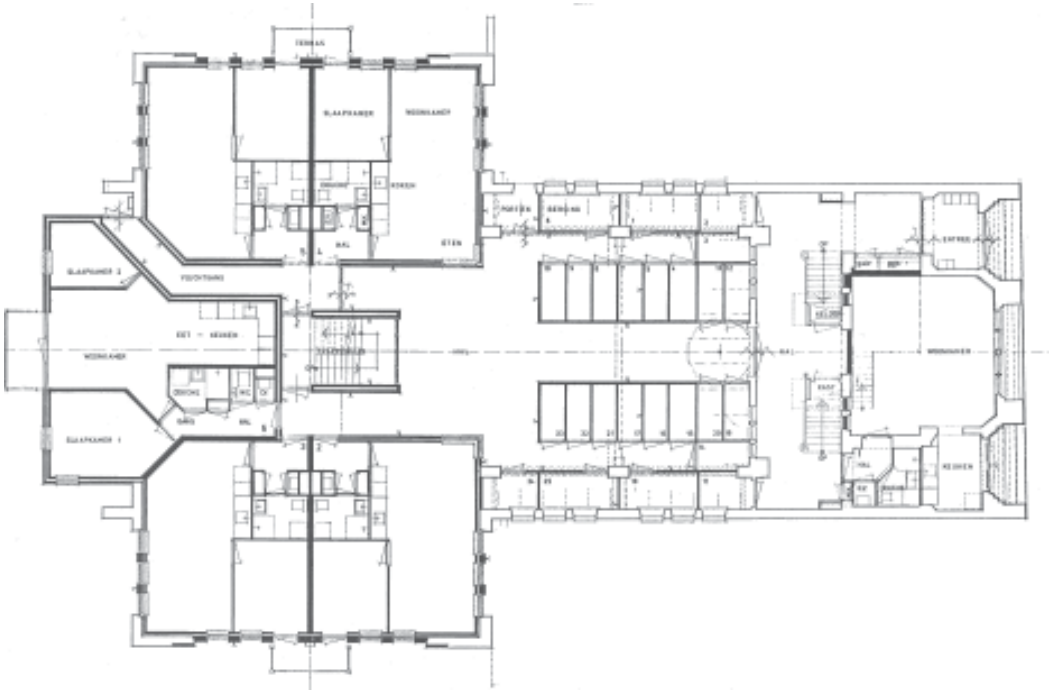

Afbeeldingen op pagina 92:
boven: Doorsnede.
onder: Plattegrond.

Afbeelding op pagina 93:
Voorgevel aan de Stationsstraat.

Zuiderkerk Groningen

plaats	Groningen
adres	Stationsstraat 12
kerkgemeenschap	gereformeerd
gebouwd	1901
architect	Tjeerd Kuipers
verbouwd	1985
architect	Sijpkes en Oving, Groningen
eigenaar	25
aantal wooneenheden	woonstichting Patrimonium
woontype	2- en 3-kamerwoningen, huur
bewoners	studenten en starters
gemeenschapsvorm	De bewoners onderling hebben geen gezamenlijke activiteiten of verenigingsvorm. Ze huren een huis van de stichting en daar blijft het ook bij.

Exterieur

situatiebeschrijving
De Zuiderkerk is een typische stadskerk dicht omsloten door de omliggende bebouwing en qua opbouw, smal en diep. De galerij over drie kanten en de oorspronkelijke opstelling van het orgel boven de kansel zijn kenmerkend voor een plattegrondindeling van een gereformeerde kerk uit 1900. Vanwege het smalle perceel heeft de kerk maar één schip.

parkeren
Parkeren is niet mogelijk op het zeer geringe omliggende terrein. Ook in de straat is dit niet mogelijk.

gevels
De voorgevel is in zijn geheel behouden. Het roosvenster heeft nieuwe beglazing gekregen ten behoeve van een goede lichttoetreding. Vanwege de achterliggende woningen was een nieuwe indeling noodzakelijk. Het glas-in-lood rondom de kerk is van buiten voorzien van een plexiglas voorzetramen. Deze zijn over het algemeen vies en lelijk.Van de zij- en achtergevels van de kerk is vrij weinig over door de nieuwe invullingen van ramen en geveldelen. In zijn vóórkomen heeft het nauwelijks nog iets van doen met de oorspronkelijke kerk.

Afbeeldingen op pagina 94:
linksboven: Drie bogen met rechts de entree.
linksonder: Aansluiting transept op het schip.
rechts: Plexiglas voor de glas-in-loodramen.

Interieur

entree en ontsluiting
De gezamenlijke toegang tot de woningen bevindt zich in de rechter van de drie oorspronkelijke entreebogen. Hier heeft elke bewoner zijn brievenbus en hangt het bellenbord. Deze voorentree is vrij toegankelijk en sluit aan op de entreeruimte, die vroeger leidde naar de consistorie en de galerij. Tegenwoordig brengt deze entree je, naast de woning in de consistorie, je met een trap, omgeven door een glazen omhulsel in de vorm van een kerkorgel, naar één van de vijf bovengelegen kerkeenheden. De galerij die doorgaans afgesloten is, kan dienst doen als gemeenschappelijke ruimte. De verschillende vloerniveaus geven de plaats aan waar de banken hebben gestaan.

De entreeruimte geeft ook toegang tot het middendeel van de kerk, die in zijn geheel vrij gelaten is. In plaats van de kerkbanken zijn in deze ruimte bergingen geplaatst, die samen met de gestalde fietsen een verwaarloosde indruk achterlaten. Midden in deze kerkruimte staat een trappenhuis, die naar de vier verschillende woonverdiepingen leidt. Per verdieping bevinden zich twee 2-kamerwoningen aan weerszijden van het trappenhuis en één 3-kamerwoning aan de achterzijde. Dit deel van de kerk, dat overigens de belangrijkste plek was, daar de kansel en het orgel hier gestaan zullen hebben, is in zijn geheel nieuw opgetrokken. De architect heeft zichtbaar uitdrukking willen geven aan de kerkfunctie door het middendeel in zijn volledige hoogte open te laten en dit gemeenschappelijk gebied te maken.

koorwoning
Daar deze woningen in hun geheel nieuw gebouwd zijn, zijn er geen kerkelijke elementen meer in terug te vinden. De woningplattegrond is zeer degelijk, zoals men dat in nieuwe woningbouw nou eenmaal aantreft. De bewoner beschikt over een halletje, doucheruimte met toilet, woonkamer met keukenblok en een slaapkamer. Als buitenruimte dient een klein balkonnetje.

roosvenster-woning
Veel aardiger zijn de woningen in het voorste gedeelte van de kerk die zich geheel in de oude kerkruimte bevinden. Met name de woningen achter het roosvenster zijn zeer aantrekkelijk. Aan de keuken grenzen de badkamer en een paar treden hoger de slaapkamer. Deze slaapkamer geeft op haar beurt weer toegang tot het terras tussen de beide torens. Op de verdieping achter de ene helft van het roosvenster ligt de hoge woonkamer met gewelfd plafond. Door de verhogingen en kleine afmetingen is deze woning niet erg praktisch, maar zeer sfeervol.

gemeenschappelijke ruimten
Van gebruik van de gemeenschappelijke ruimten in het middendeel en op de galerij is zelden tot nooit sprake.

bergruimte
Iedere woning heeft een berging in het open middendeel van de kerk.

constructie
Ter plaatse van het koor is een geheel nieuwe invulling binnen de kerk gemaakt. Voor de woningen voor in de kerk is gebruik gemaakt van de al aanwezige constructie.

materiaalgebruik
Duidelijk af te lezen aan het complex is de tijd waarin de kerk verbouwd is en dat de woningen bestemd zijn voor mensen met een kleine beurs. Toch zijn de materialen heel degelijk en stevig. Zo is er wel gebruikt gemaakt van steenachtige materialen, waar men ook gipsplaat zou kunnen hebben verwacht.

Afbeeldingen op pagina 96:
links: Woning achter het roosvenster.
rechts: Bergingen in het schip.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Kijkt men naar de belangrijkste kerkelijke functies en het huidige gebruik dan kan gezegd worden, dat deze niet echt overeenkomen. Daar waar de kansel gestaan zou hebben is door nieuwbouw al het kerkelijke verdwenen. Ook de plaatsing van de bergingen in de kerkruimte roepen vraagtekens op. Feit is wel dat daar waar de gemeenschap zat ook nu deze gemeenschappelijke functie is ontworpen.

Bewaarde kerkelijke elementen

Veel glas-in-loodramen zijn behouden, maar zijn voorzien van voorzetbeglazing. De houten gewelven met schilderingen zijn nog aanwezig. De galerijen zijn behouden. Hier zijn de oorspronkelijke plaatsen van de banken nog zichtbaar in de trapsgewijze verhogingen.

Afbeeldingen op pagina 98:
linksboven: Koorgalerij en trap in orgelvorm met erboven de houten gewelven.
linksonder: Roosvenster met nieuwe kozijnverdeling.
rechts: Nieuwbouw ter plaatse van het transept.

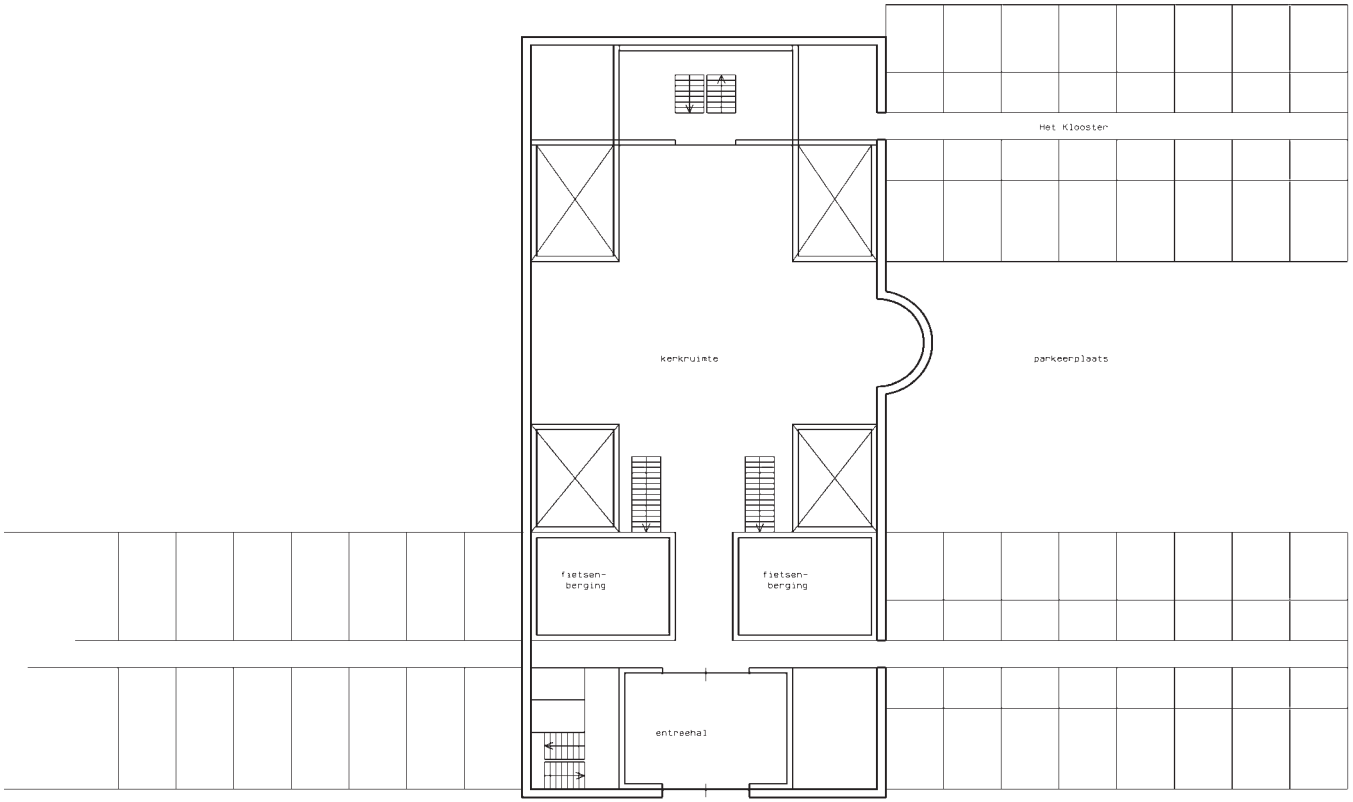

Afbeelding op pagina 100: Plattegrond.

Afbeelding op pagina 101: Voorgevel.

Verlosserskerk Rotterdam

plaats	Rotterdam
adres	Goudse Rijweg 419 t/m 599
kerkgemeenschap	protestant
gebouwd	
architect	
verbouwd	1985
architect	Kramers & Partners, Rotterdam
eigenaar	Stadswonen Rotterdam
aantal wooneenheden	170
woontype	1, 2 en 3- kamereenheden, huur
bewoners	studenten en starters
gemeenschapsvorm	De bewoners wonen hetzij alleen hetzij samen en delen douche, keuken en toilet. Onderling zijn er geen vaste gezamenlijke bezigheden of deze zijn op basis van vriend-schappen. Wel worden er feesten gegeven in de kerk-

Exterieur

situatiebeschrijving
Deze stadskerk maakt deel uit van een aaneengesloten straatgevel, Aan de achterzijde is echter zichtbaar dat hij vrij ligt in zijn omgeving. Bij de herbestemming in 1985 zijn er extra vleugels bijgebouwd, die het 'Klooster' worden genoemd. Hier bevindt zich het grootste aantal woonunits.De kerkplattegrond bestaat uit de bekende kruisvorm met een hoog middenschip en lagere zijbeuken. Aan de noordzijde van het transept is een absis uitgebouwd. De vorm aan de achterzijde is mij onbekend.

parkeren
Parkeren kan op de binnenplaats van het 'Klooster'. De fietsen worden gestald in de kerk direct achter de entreehal.

gevels
De voorgevel is zo goed als intact gebleven. Het metselwerk van de gevels is bovendien niet schoongemaakt. Dit geeft met name de voorgevel een donkere en sombere uitstraling. De nieuwe kozijnen in de spitsboogvensters springen niet door hun aantal maar wel door hun rode kleur meteen in het oog.De zijgevels zijn in principe wel overeind gebleven, maar zijn alleen nog volledig zichtbaar in het middendeel ter plaatse van de hoge kerkruimte. De hoge ramen hiervan zijn vervangen, eveneens met rode kozijnen. Voor de niet direct zichtbare delen is een meter verderop de gevel van de nieuwe 'Klooster´-verdiepingen geplaatst. Voor de oplettende bezoeker is hier van binnenuit het leuke samenspel tussen oud en nieuw te herkennen. De achtergevel is in zijn totaliteit verdwenen en opgenomen in de nieuwe gevel van het 'Klooster'. Daar waar het oude koor heeft gelegen bevindt zich nu het trappenhuis. Een nep puntdak met rond raam beëindigt deze gevel.

Afbeeldingen op pagina 102:
links: Zijgevel met absis en Kloosterwoningen.
midden: Achtergevel.
rechts: Entree.

Interieur

entree en ontsluiting
De kerk zelf bevat alleen in het voorste gedeelte over vier verdiepingen wooneenheden. De gehele kerk erachter is over de volle hoogte vrij gelaten en doet dienst als gemeenschappelijke ruimte of eigenlijk slechts als één grote hal. Tussen de oorspronkelijk gewelven zijn een aantal ruimten afgesloten. Eén daarvan is het kantoor van de beheerder.

Het bellentableau hangt buiten aan de gevel. Gaat men door de voorruimte met de bekende brievenbussen dan volgen twee gangen parallel aan de gevel met aan weerszijden woningunits en één gang in de lengte-as van de kerk. Dit is onder andere de route naar het 'Klooster' met eerst de fietsenstallingen links en rechts gevolgd door de grote open kerkruimte. Op de eerste verdieping bevindt zich hier de 'refter', een zaaltje met een tafeltennistafel, banken en koelkasten. Deze is voor feestjes en dergelijke af te schrijven.

De toren is onbewoond. Vanaf de vierde verdieping is een doorzicht naar boven gemaakt door middel van een horizontale glasplaat. Hier zijn bovendien de liften van het complex te vinden.

woningen
De woningeenheden zijn vrij standaard ingedeeld met één, twee of drie kamers, een keuken, douche en toilet. Er is weinig kerkelijks bewaard gebleven. Een aantal units heeft een buitenruimte, maar het gros moet het zonder doen.

gemeenschappelijke ruimten
Zoals besproken is het grootste deel van de kerk herbestemd als gemeenschappelijke doorloopruimte. Daarnaast kunnen de bewoners gebruik maken van de 'refter' wat ook veelvuldig wordt gedaan.

bergruimte
Aparte bergingen buiten de unit hebben de bewoners niet.

constructie
Binnen de kerk is een lichte constructie geplaatst, waar houten vloeren en lichte scheidingswanden de inrichting bepalen.

materiaalgebruik
Aangezien er goedkope huureenheden in de kerk zijn ondergebracht, zijn er goedkope materialen toegepast.

Afbeeldingen op pagina 104:
links: Voormalige kerkruimte met bogen en nissen.
midden: Voormalige kerkruimte met trappenhuis ter plaatse van het koor.
rechts: Plafondafwerking onder de gewelfbogen.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Vrijwel de gehele kerk is herbestemd als gezamenlijke ruimte of beter gezegd verkeersruimte. De gehele hoogte en ruimte is nog waar te nemen, maar ademt nauwelijks nog een kerkelijke sfeer uit. Of dit dus de juiste wijze van herbestemming is valt te betwijfelen. Achter in de voormalige kerkruimte doet een boompje en gedenksteentje de herbestemming gedenken. Een trede zou de plaats van het altaar of waarschijnlijker de kansel weergeven.

Bewaarde kerkelijke elementen

In het gehele gebouw zijn nauwelijks nog kerkelijke elementen terug te vinden. In de fietsenstallingen zijn nog kolommen te herkennen en bij de entree herinneren een aantal bogen aan de voorgaande functie. De units aan de straatgevel hebben nog een aantal oude vensters. Ook hier op de bovenste verdieping zouden resten van de gewelven te ontdekken zijn ware het niet dat het plafond geheel is afgetimmerd. Het is alleen de grote hal die de kerkruimte enigszins doet oproepen. Eén gewelfschildering is bewaard gebleven net als één nis aan de noordzijde.

Afbeeldingen op pagina 106:
linksboven: Boompje en gedenksteen.
linksonder: Tafeltennistafel in de refter.
rechts: Nieuwe beglazing in de spitsboogvensters.

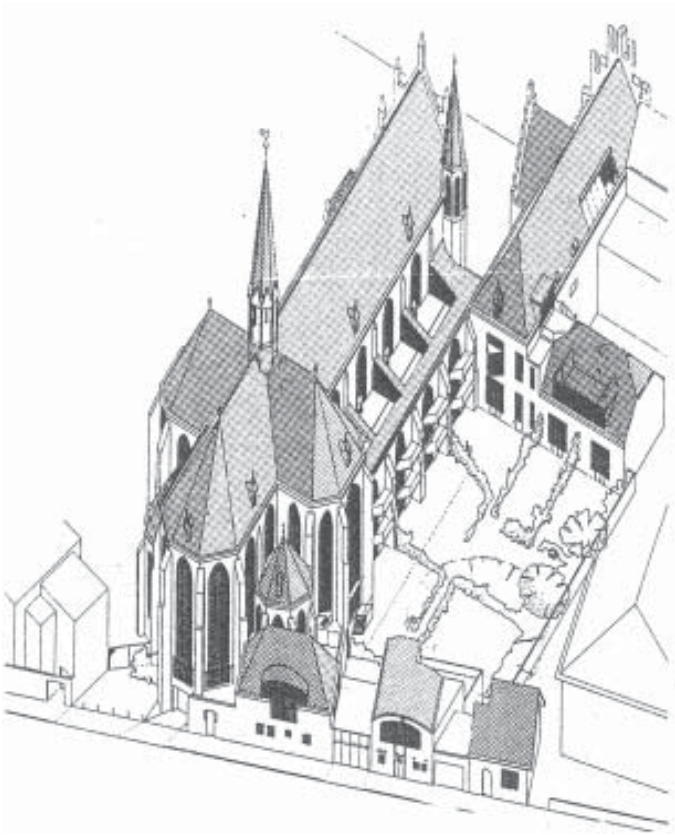

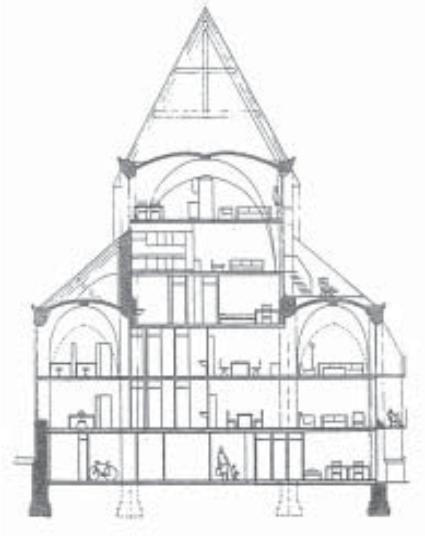

Afbeeldingen op pagina 108:
links: Vogelvlucht.
midden: Plattegrond.
rechts: Doorsnede.

Afbeelding op pagina 109:
Voorgevel gezien vanaf de Oude Gracht.

Sint Martinuskerk Utrecht

plaats	Utrecht
adres	Oude Gracht 403
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1904
architect	A. Tepe
verbouwd	1986-1988
architect	Dolf de Maar, Utrecht
eigenaar	vereniging van huiseigenaren
aantal wooneenheden	28 kerkwoningen, 8 pastorie-woningen
woontype	twee-, drie- en vierkamerwoningen, koop
bewoners	over het algemeen welgestelde oudere alleenstaanden
gemeenschapsvorm	De bewoners vormen gezamenlijk een vereniging van eigenaren. Opvallend is het gemeenschaps-gevoel van de bewoners ten opzich te van de andere kerken. Niet alleen de jaarrekening wordt besproken maar ook zijn er meerdere bewo-nersvergaderingen per jaar. Diverse gezamenlijke activiteiten worden georganiseerd zoals de jaarlijkse tuinierdag en het feest van Sint Maarten. Verder houden de bewo-ners elkaar op de hoogte door middel van briefjes op prikborden. Dit alles geeft de betrokkenheid van de eigenaren tot één woongemeen schap goed weer.

Exterieur

situatiebeschrijving
De Sint Martinuskerk staat in een van oorsprong armere buurt van het centrum met aan de voorzijde de Oude Gracht en aan de achterkant een stadspark langs de singel, de voormalige stadswal. Kortom een zeer groene omgeving in de binnenstad. De gemeente Utrecht heeft deze wijk doen opwaarderen door het te bestempelen als museum- en woonwijk. In eerste instantie was er een theater in deze groter kerk gedacht, maar uiteindelijk is de woonbestemming een haalbaar project geworden.

De kerk is terugliggend tussen de naastliggende bebouwing gebouwd. Hierdoor is er een voorpleintje aan de gracht ontstaan waarop het beeld van St. Martinus staat samen met een aantal bergingen en de pastorie.De kerkplattegrond zelf is opgebouwd volgens het kruisbasiliekprincipe met een hoog middenschip en twee lagere zijbeuken. De doopkapel bevond zich rechts van de entree. Het koor is opgebouwd uit een vijftal absissen.

parkeren
In de kelder is een parkeergarage onder het altaar gelegen, waar een beperkt aantal parkeerplaatsen kunnen worden gekocht. Voor kaarthouders is parkeren aan de gracht mogelijk.

gevels
Hoewel er aan de voorgevel weinig aanpassingen zijn gedaan, springt de nieuwe raaminvulling in de hoge spitsboogvenster er direct uit. Ook is er een aantal ramen bij geplaatst. In de achtergevel is een zelfde uitwerking te zien. Het is niet zozeer de verandering in het glas, maar met name de oranje kozijnkleur die het beeld behoorlijk doet afsteken. De zijgevel heeft nog iets meer moeten inleveren. De puien op de begane grond en de balkons, aangebracht door dakdoorbraken, tasten het geheel enigszins aan. Toch kan over het algemeen gezegd worden dat dit alles keurig in het gelid van de kerk is opgelost. Overal geldt dat de glas-in-loodramen zijn vervangen door helder glas.

Afbeeldingen op pagina 110:
links: Zijgevel, zuidzijde.
rechts: Koor met hoge spitsboogvensters.

Interieur

entree en ontsluiting
De voorruimte van de kerk is vrij toegankelijk. Ook hier treffen we de brievenbussen en het bellenpaneel aan, maar ook mooie glas-in-loodramen en een muurschildering. Gaan we er de achtergelegen gang binnen dan treffen we nog offerbakjes aan die tegenwoordig dienst doen voor andere triviale zaken. De overgang van buiten naar binnen is een behoorlijke desillusie vanwege het goedkope materiaalgebruik.

Op de begane grond bevinden zich aan de zuidzijde een drietal woningen en aan de noordzijde de bergingen en fietsenstalling. De woningen op de verdiepingen zijn anders dan bij vele andere voorbeelden georiënteerd, namelijk over de gehele noord-zuid richting. Met drie liften zijn deze woningen op alle verdiepingen, behalve die van de pantries, zeer goed te bereiken. Verder hebben de bewoners beschikking over een voorplein (autovrij), een gemeenschappelijke tuin en vier werfkelders.

woningen
De appartementen op de verdiepingen hebben twee slaapvertrekken op het noorden, de keuken en badkamer in het midden en de woonkamer met balkon op het zuiden. De woningen onder de kap hebben op niveau 4 de slaap- en badvertrekken en op niveau 5 de woonkamer en keuken. Op niveau 6 direct onder de stenen gewelven hebben twee pantries hun onderdak gekregen. De meeste woningen hebben een prachtig uitzicht op de groene omgeving vanuit een hoog neogotisch kerkraam. Bovendien maken de diverse gewelfbogen het interieur heel bijzonder. De afmetingen van de woonkamers zijn zeer ruim. De slaapkamers daarentegen zijn een stuk kleiner bemeten.

gemeenschappelijke ruimten
In de kerk zelf zijn er naast de verkeersruimten en stallingen geen gemeenschappelijke ruimten. Wel is er een gemeenschappelijke tuin en één werfkelder, die door alle bewoners gebruikt kan worden.

bergruimte
De bewoners hebben de beschikking over een bergingen op de begane grond.

installaties
De CV en het warme water zijn op de stadsverwarming aangesloten. Er is geen gasaansluiting.

constructie
Een extra fundering van schroefpalen zijn tussen de op staal gefundeerde kerkmuren geplaatst. Betonnen vloeren en kalkzandstenen woningscheidende wanden bepalen de constructie voor de woningen. Deze woningscheidende wanden staan op hetzelfde stramien als de kolommen van het middenschip, 5,75m hart op hart.

materiaalgebruik
Zoals gezegd komt het verschil in materiaalgebruik tussen oud en nieuw duidelijk tot uitdrukking. Grijs licht metselwerk, grijze systeemplafondplaten, noppenrubberen vloeren en de roze afwerkingskleuren doen erg sober en eenvoudig aan en verraden de toen geldende tijdsgeest. Ook de woningen zijn zeer eenvoudig, maar degelijk gematerialiseerd.

Afbeeldingen op pagina 112
links: Het toilet onder een gewelfboog.
rechtsboven: De woonkamer van een noordzuid georienteerde woning onder de stenen gewelven.
rechtsonder: Verkeersruimte op de begane grond.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Kijkend naar de belangrijke plaatsen in een katholieke kerk en de plaatsing van de woningen en dergelijke in het nieuwe ontwerp kan gezegd worden, dat er met weinig respect naar de oude indeling is ontworpen. Zo bevinden zich ter plaatse van het oude altaar woningentrees met toilet, trappenhuis en lift. Sowieso is de begane grond voor het grootste deel herbestemd tot berging. Ook de doopkapel is tot bergruimte gedegradeerd.Deze respectloze houding zou te maken kunnen hebben met de tijd van herbestemming. Het is immers één van de eerste kerken, waar woningen in zijn geplaatst. Om financiële risico's zoveel mogelijk uit te sluiten zou de gehele kerk benut kunnen zijn. Hierdoor gaan andere opvattingen over het zichtbaar maken van de gehele kerkruimte verloren.

Bewaarde kerkelijke elementen

Zoals hiervoor beschreven zijn er in de voorruimte nog veel kerkelijke elementen bewaard gebleven. De oude kerkdeuren, offerbakjes, glas-in-loodramen en de muurschilderingen zijn hier een greep uit.In de woningen zelf en op de gangen bepalen een groot aantal gewelfbogen de ruimten. Ook zijn hier en daar rijke gewelfschilderingen nog zichtbaar al gaat echter het gerucht dat de bewoners er weinig waarde aan hechten. Tenslotte zijn er diverse kerkelijke elementen teruggebracht maar niet op de oorspronkelijk plaats. Het gaat hier dan bijvoorbeeld om een stenen kerkvloer en dergelijke.

Afbeeldingen op pagina 114:
links: Gewelfbogen van de doopkapel.
midden: Oude entreedeur.
rechtsonder: Muurschilderingen op de gewelfbogen, welke zijn dichtgezet met lichte baksteen.

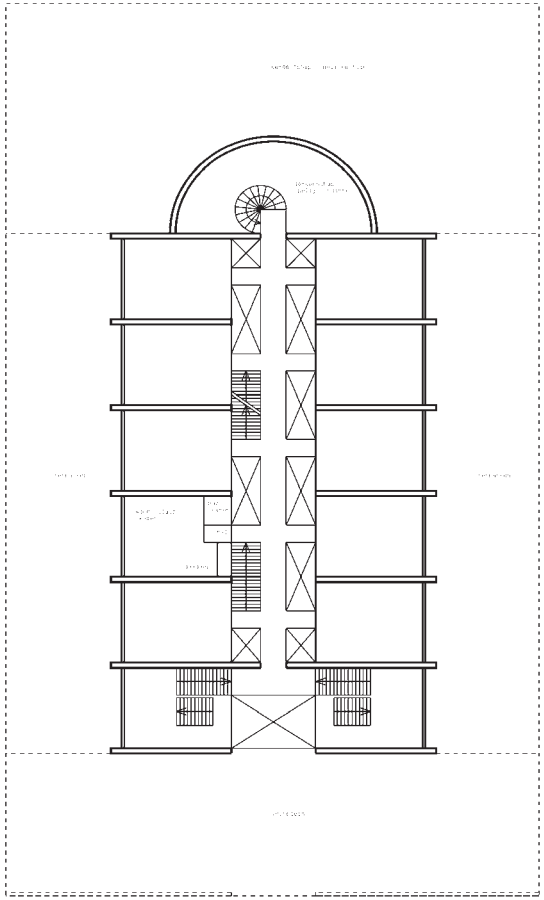

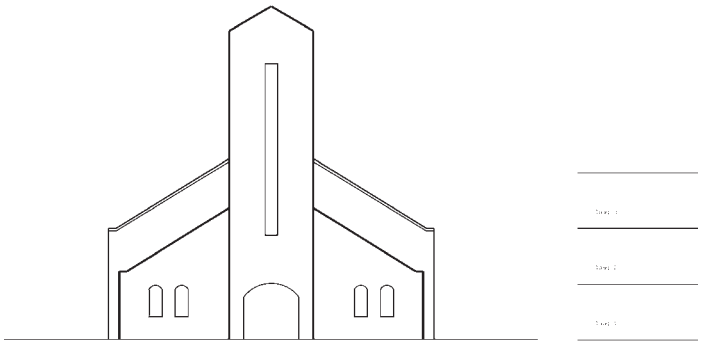

Afbeeldingen op pagina 116:
Plattegrond en voorgevel.

Afbeelding op pagina 117:
De Oosterkerk met lichtopeningen in het dakvlak vanaf het spoor gezien.

Oosterkerk Groningen

plaats	Groningen
adres	Oosterweg 85
kerkgemeenschap	hervormd
gebouwd	1920
architect	
verbouwd	1988
architect	Sijpkes en Oving, Groningen
eigenaar	woonstichting Patrimonium
aantal wooneenheden	22
woontype	2-kamerwoningen, huur
bewoners	studenten en starters
gemeenschapsvorm	De bewoners hebben geen gemeenschappelijke activiteiten onderling. De gemeenschappelijke ruimte wordt vrijwel alleen gebruikt in zomerse dagen, aangezien deze aan de gemeenschap-

Exterieur

situatiebeschrijving
De Oosterkerk staat vrij en ietwat terugliggend tussen de andere gevels aan de Oosterweg. Hierdoor ontstaat een klein ommuurd voorpleintje met bomen. De kerk had een simpele rechthoekige plattegrond met voorin aan weerszijden trappen naar de galerij. Aan de achterzijde is een achtkantige absis aangebouwd.

parkeren
Parkeren is op het terrein niet mogelijk, maar wel in de straat. Fietsen worden gestald in de kelder.

gevels
Bij het aankomen in de straat is het al duidelijk zichtbaar dat deze kerk niet meer gebruikt wordt als kerk. Door de extra woonlaag in de kap zijn er veel dakramen in het dakvlak geplaatst, wat het kerkbeeld behoorlijk aantast.De voorgevel is intact gebleven, in tegenstelling tot de zijgevels. Hier zijn slechts alleen de tussenpijlers gehandhaafd met ertussen geheel nieuwe gevelinvullingen. Door het gele pleisterwerk op de oude muren is het nauwelijks te herleiden tot behorende bij het oude kerkgebouw.De absis aan de achterzijde is met toevoeging van een aantal ramen behouden gebleven.

Afbeeldingen op pagina 118:
links: Koorgevel.
midden: Nieuwe invulling in de zijgevel.
rechts: Entree.

Interieur

entree en ontsluiting
De kerkdeuren staan uitnodigend open naar de openbare voorentree met brievenbussen en een bellenpaneel. Aan weerszijden bevinden zich achter gesloten deuren de trappen naar de verdiepingen, die oorspronkelijk naar de galerijen geleid hebben. Een eveneens gesloten deur op de lengte-as van de kerk geeft toegang tot een lange gang met links en rechts woningen en aan het uiteinde een gemeenschappelijke ruimte. Deze gang loopt door over meerdere verdiepingen, die met trappen onderling verbonden worden. Hoewel hier de gehele kerkhoogte is vrijgelaten is deze hoogte nauwelijks waarneembaar door de schaarse lichttoetreding.

woningen
Op de begane grond en eerste verdieping zijn 1-kamereenheden ondergebracht, waarbij met een schuifwand het slaapgedeelte kan worden afgesloten. Op de tweede verdieping bevinden zich woningen die een extra woonlaag onder de kap hebben, waarmee een groter woonoppervlak gerealiseerd is.De indeling van beide woningtype heeft vrijwel geen relatie met de oude kerkplattegrond. Zelfs de gevelstroken zijn nieuwe invullingen.De woningen op de verdiepingen hebben geen eigen buitenruimte. Zij kunnen gebruik maken van de gemeenschappelijke tuin aan de achterzijde.

gemeenschappelijke ruimten
De gemeenschappelijke ruimte is centraal gelegen in de absis van de kerk. Een hoge half ronde ruimte met mooi licht uit het gebogen dak. De toevoeging van extra ramen en met name de relatie tot het oude gebouw doet afbreuk aan de ruimtelijkheid van dit vertrek. Deze gemeenschappelijke ruimte doet af en toe dienst als feestzaal en wordt in de zomer gebruikt als er in de aangrenzende, gemeenschappelijke tuin wordt gezeten.

bergruimte
De bergingen bevinden zich in de kelder.

constructie
Ook over de constructie is mij weinig bekend. Duidelijk is in elk geval dat op het stramien van de kerk, dat wil zeggen tussen de kolommen, de woningen zijn ontworpen. Dit is zeer goed af te lezen in de ritmiek van de zijgevels verdeeld in vier traveeën. Betonnen vloeren en wanden zijn zo in de kerk aangebracht, dat de middenzone over meerdere verdiepingen vrijgelaten kon worden.

materiaalgebruik
De toegepaste materialen zijn eenvoudig, maar stralen een zekere stevigheid uit. De puien in de zijgevels zijn minder van kwaliteit.

Afbeeldingen op pagina 120:
links: Oostwest as met galerijen.
midden: Glas-in-lood-ramen en nieuwe raamopeningen in de absis.
rechts: Trap in de hoge absis.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Gezegd kan worden dat de belangrijkste plek van de kerk een belangrijke functie in het ontwerp heeft gekregen. Deze importantie is overigens niet in overeenstemming met de gebruiksfrequentie van de bewoners. Deze waardevolle kerkelijke plaats is de absis, die herbestemd is tot gemeenschappelijke ruimte. Andere terugkerende elementen zijn de aanwezigheid van de oost-westas en de open entree met trappen naar de galerij.

Bewaarde kerkelijke elementen

Er zijn in de woningen zelf absoluut geen herinneringen aan de kerk te vinden. Alleen de trappen in de voorruimte en de glas-in-loodramen in de absis laten nog kerkelijke restanten nog zien.

Afbeeldingen op pagina 122:
links: Oude trap naar galerij.
midden: Absis als gemeenschappelijke ruimte.
rechts: Aansluitingen van oude en nieuwe elementen.

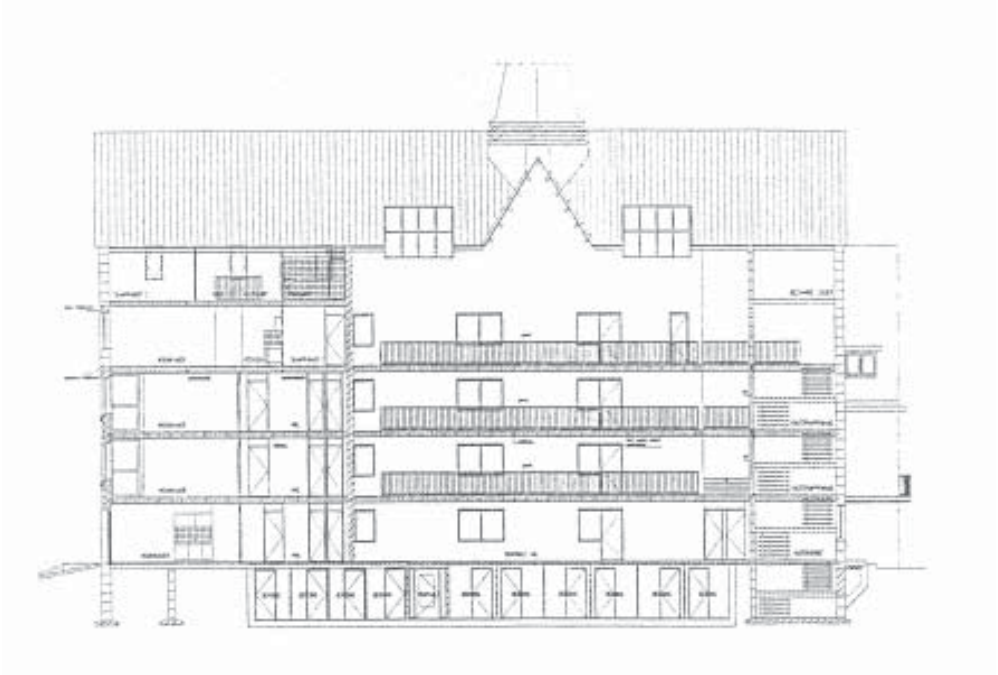

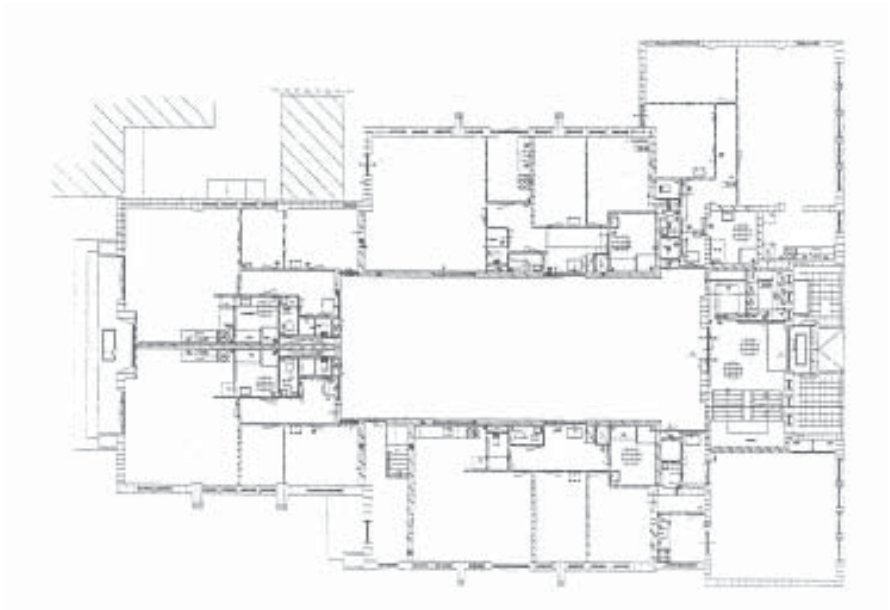

Afbeeldingen op pagina 124:
boven: Doorsnede.
onder: Plattegrond.

Áfbeelding op pagina 125:
Kerk gezien vanaf de Nieuwlandersingel.

Verlosserskerk Alkmaar

plaats	Alkmaar
adres	Nieuwlandersingel
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1933
architect	
verbouwd	1993
architect	Keyser en Van Doorn & Van Duijn, Alkmaar
eigenaar	Woningbouwvereniging Rochdale
aantal wooneenheden	19
woontype	driekamerwoning, huur
bewoners	55-plussers
gemeenschapsvorm	De oudere bewoners hebben geen gezamenlijke activiteiten.

Afbeeldingen op pagina 126:
boven: Kerk gezien vanaf de Oude Gracht.
onder: Kerk met zicht op dak en kruisvorm.

Exterieur

situatiebeschrijving
Deze kerk, die tegenwoordig Woonhof Annie van Roeden heet, staat vrij in een bebouwingsstrook tussen de Nieuwlandersingel en de Oude Gracht.In de oorspronkelijke situatie bevond de hoofdentree zich aan de Oude Gracht met de pastorie aan de Nieuwlandersingel. De plattegrond van de kerk is kruisvormig, waarbij een aantal nevenfuncties is aangebouwd.

parkeren
Aan de achterzijde is een parkeerplaatsje. Hier staan nog oude brievenbussen, die zichtbaar niet meer gebruikt worden. Dit heeft hoogst waarschijnlijk te maken met de overgang van de entreeoriëntatie door de herbestemming, waarbij voor- en achterzijde zijn omgedraaid.

gevels
Vanwege de brand wordt de entreegevel opnieuw opgetrokken. De andere gevels zijn volledig geperforeerd met ramen. Er is weinig onaangetast gebleven. De oude voorgevel heeft slechts alleen zijn monumentale hoofdingang behouden.

Interieur

entree en ontsluiting
Normaliter wordt het woonhof aan de oude achterzijde van de voormalige kerk gebruikt als hoofdingang. Hier bevond zich de pastorie. Maar door herstelwerkzaamheden vanwege een brand was bij mijn bezoek alleen de zij-ingang toegankelijk. Via de Nieuwlandersingel binnenkomend laat een atrium je de gehele hoogte van de kerk ervaren. Hieromheen liggen over vier verdiepingen de galerijen met aangrenzende woningen. Overdag brengen daklichten in de kap licht in dit atrium. 's Avonds brandt de oude kroonluchter - met spaarlampen.

woningen
De driekamerwoningen heb ik niet kunnen bezichtigen. De bewoners waren zeer angstig voor onbekend bezoek vanwege de kort daarvoor gewoede brand ontstaan de brandstichting. De meeste woningen hebben buitenruimten in de vorm van een balkon. De woningen ter plaatse van de oude ingangen hebben op deze oude zij-entrees een terras. De oude deuren zijn vervangen door kunststof puien. Een gemeenschappelijk balkon boven de ingang bedient de bewoners zonder buitenruimte.

gemeenschappelijke ruimten
De gemeenschappelijke ruimte is het atrium zelf. Deze wordt voornamelijk gebruikt als 'binnentuintje'en fietsenstalling.

bergruimte
De bergingen bevinden zich in de nieuw aangelegde kelder, ontstaan uit een prettige bijkomstigheid door de afgraving van vervuilde grond.. Door middel van een fietsgoot kunnen hier ook eenvoudig fietsen worden gestald.

installaties
De gas- en watermeters zijn ondergebracht in een al bestaande kelder. De elektrameters zijn in meterkasten naast de voordeuren van iedere woning geplaatst.

constructie
De woningscheidende wanden zijn van kalkzandsteen en rusten enerzijds op de wanden van de bergingen in de kelder en anderzijds op boorpalen tussen kelder en buitenmuur.

materiaalgebruik
De wanden in de woningen zijn metalstud wanden. De vloeren zijn opgebouwd uit houten balken. De kozijnen zijn van kunststof, uitgevoerd in een blauwe kleur om bij het oorspronkelijke beeld te blijven. Het overige materiaalgebruik is dat van een bejaardenhuis uit de jaren 80.

Afbeeldingen op pagina 128:
links: Atrium met galerijen.
rechts: Open kap met dakopeningen en kroonluchter.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Geen enkele plek is als echt bijzondere of waardevolle plek herbestemd, al is de plaats van het altaar terug te brengen ter hoogte van het gemeenschappelijk entree-gebied. Bovendien is het middendeel vrij gebleven en gemeenschappelijk gebied gebleven zoals hier vroeger de kerkgangers gemeenschappelijk zaten.

Bewaarde kerkelijke elementen

Het gebouw laat behalve de dakspanten, die overigens meer constructief dan kerkelijk genoemd kunnen worden, geen elementen van de voormalige kerk zien.

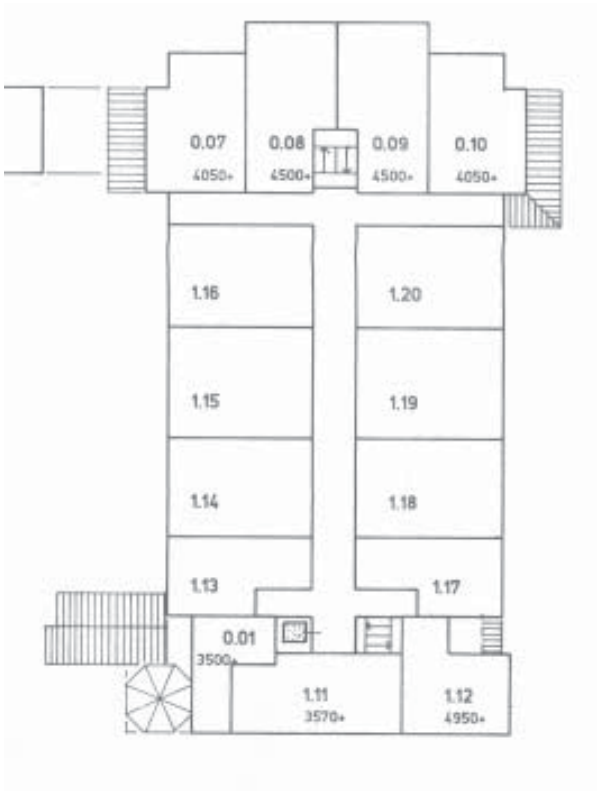

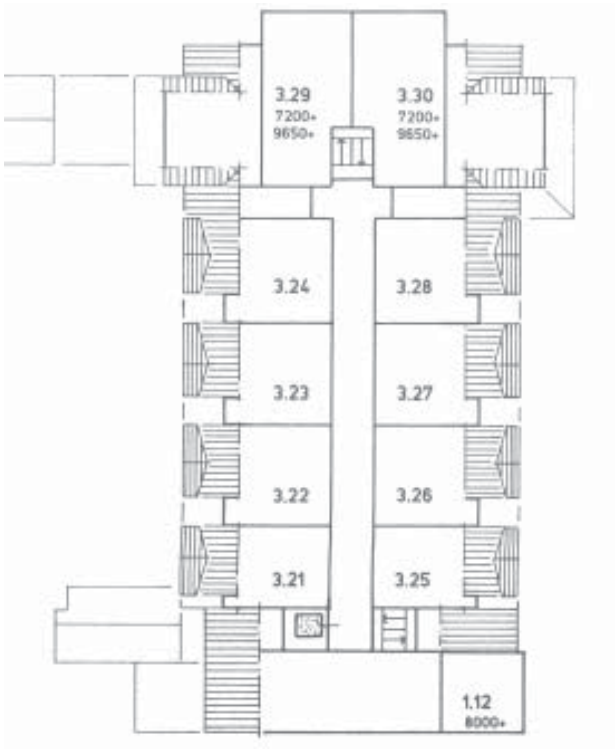

Afbeeldingen op pagina 132:
links: Begane grond.
midden: Eerste verdieping.
rechts: Derde verdieping.

Afbeelding op pagina 133:
Voor- en zijgevel.

Sint Joseph Hilversum

plaats	Hilversum
adres	Pelikaanstraat 32 t/m 90
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1936
architect	Nico Andriessen
verbouwd	1997
architect	Jonkman en Klinkhamer Architecten, Amersfoort
eigenaar	vereninging van huiseigenaren en woonstichting Dudok
aantal wooneenheden	31
woontype	15 koop- en 16 huurwoningen
bewoners	zeer divers
gemeenschapsvorm	De koopwoningeigenaren vormen een vereniging van eigenaren. Zoals gebruikelijk komen zij eens per jaar bijeen om de jaarrekening te bespreken. Verder wordt er nog wel eens een activiteit georganiseerd met de woningen aangrenzend aan de tuin. De huurbewoners hebben geen gebonden of vrije gemeenschapsvorm.

Exterieur

situatiebeschrijving
Deze vrij grote kerk staat te midden van een klein groen gebied met de verbouwde sacristie en pastorie aan de ene kant en een hofje aan de andere kant. Opvallend is een ronde kapel, waarvan de uitwerking in de vorm van een uilenkopje een knipoog is naar de naam van deze wijk, de vogelbuurt.

parkeren
Op het plein naast de kerk kunnen de bewoners hun auto parkeren.

gevels
Op het eerste gezicht lijkt de kerk zeer weinig te zijn aangetast. De voorgevel heeft nauwelijks veranderingen ondergaan. Nieuwe vierkante ramen zijn naast het roosvenster aangebracht, maar heel juist in stijl. Ook aan de achtergevel komen deze stijlvolle ramen terug. In de toren geven nieuwe, grote ramen de nodige lichttoetreding. Dit is eveneens met veel waardering voor het gebouw gebeurd. Het de zijgevels is men ook zeer behouden omgegaan. De ronde glas-in-loodramen zijn nog aanwezig. In de hoge ronde boogramen is nieuw glas ingezet. Het zijn de openslaande balkonpuien die op de begane grond te meeste aanpassingen hebben opgeleverd, maar wederom is dit zeer aardig in de stijl van het kerkgebouw opgelost.Het meest in het oog springend zijn de balkons ter hoogte van het dak. Hoewel dit grote ingrepen zijn geweest, past dit goed bij het beeld van een hergebruikte kerk. Verder zijn er lange rijen ramen in het dak aangebracht. Het zijn vooral de daklichten ter plaatse van de trappenhuizen die meer aandacht verdiend mochten hebben.

Afbeeldingen op pagina 134:
links: *Voorgevel met links de doopkapel.*
midden: *Achtergevel met garageblokken op de voorgrond.*
rechts: *Zijgevel met tuintjes.*

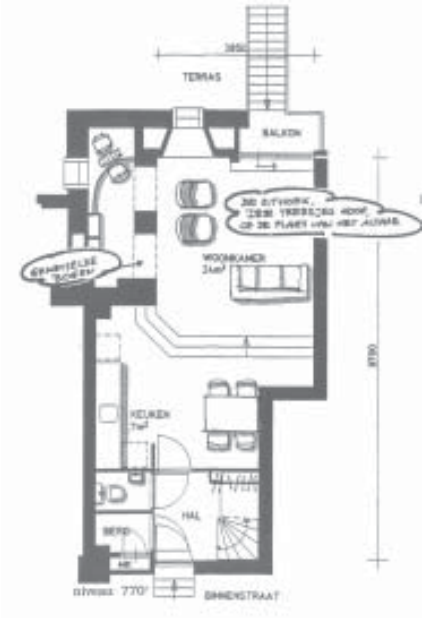
TERRAS
BALKON
WOONKAMER
KEUKEN
HAL
BINNENSTRAAT

BALKON
SLAAPKAMER
BADKAMER
STUDY

Interieur

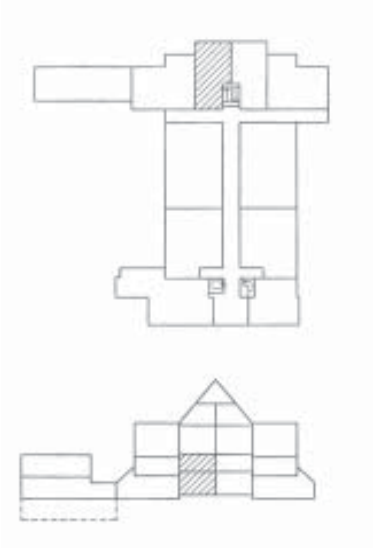

Afbeeldingen op pagina 136:
links: Altaarwoning.
rechtsboven: Plattegronden van de altaarwoning.
rechtsonder: Slaapkamer onder de gewelfbogen van de zijkapelwoning.

Afbeelding op pagina 137: Overzichtsplattegrond en -doorsnede

entree en ontsluiting
Zoals bij vele hergebruikte kerken gebruikelijk is, is ook hier een openbare entree met brievenbussen en deurbellen afgesloten van de hoofdontsluitingsroute. Links en rechts van deze entree liggen direct aan de voorgevel de doopkapelwoning respectievelijk de torenstudio en daarboven de torenwoning. De centrale gang loopt over de lengte-as met aan weerszijden de schipwoningen naar het vroegere altaar, nu de altaarwoningen en zijkapelwoningen. Op de verdieping zijn dit de koorwoningen en worden de schipwoningen op laag 1 boogwoningen en op laag 2 kapwoningen genoemd. Deze laatste twee woningtypen zijn huurwoningen. Een lift maakt het mogelijk om ook de bovenste woonlaag te bereiken.

woningen
Er is een grote verscheidenheid aan woningen en bewoners te vinden in deze Sint Josephkerk. Niet alleen het verschil in koop- en huurwoningen met hun kenmerkende vereniging van eigenaren en woonstichting, maar ook in woningen onderling. Alle woningen met uitzondering van de torenstudio hebben een eigen buitenruimte.De volgende woningen heb ik bezocht:

altaarwoning
Op de begane grond zijn nog zeer veel aspecten van de kerk te zien. De treden van het altaar, met authentieke tegels, boognissen en wandnissen zijn nog aanwezig, maar ook een console van een Mariabeeld en een offerandekastje.De plek van het altaar heeft hier geen belangrijke functie voor alle nieuwe bewoners gekregen, maar is in zijn volledigheid wel blijven bestaan. Overigens is deze ruimte wel verdeeld over twee woningen, dus daar waar de altaartafel gestaan zal hebben loopt nu een muur. Op de slaapverdieping is weinig kerkelijks terug te vinden.

zijkapelwoning
De hoogte van het hoofdaltaar is nog aanwezig in de vorm van een vloerverhoging. Vloertegels en vlakken met nieuwe houten vloerdelen ter plaatse van de vroegere kerkbanken laten nog delen van de oude kerkvloer zien. De keuken is op de plaats van het zijaltaar gesitueerd. De overeenkomst in de bereiding van het avondmaal komt hier waarschijnlijk niet doelbewust in terug. Boognissen en glas-in-loodramen doen de bewoners nog van de kerksfeer proeven, maar tegelijkertijd doen nieuwe, stijlloze daklichten deze illusie direct teniet. Op de verdieping zijn het de prachtige stenen gewelven en een groot rond raam, waarvan het glas-in-lood vervangen is, die ook hier het kerkelijke interieur geheel doen spreken.

doopkapelwoning
De doopkapelwoning is een aaneenschakeling van diverse en onpraktische ruimten, maar hierdoor juist heel verrassend. De bewaarde kerkelijke elementen vallen meteen op zoals de bogen en nissen, de trap naar het koor en de doopkapel zelf. Door de afmetingen van deze kapel kan dit vertrek zeer vele functies in zich hebben naar eigen inzicht van de bewoner of hier aan de functie dopen en van de zonde doen verlossen waarde wordt gehecht.

schipwoning
In deze koopwoning vallen de kerkelijke elementen minder op. Vooral het feit dan geen enkele wand een echte kerkmuur is geweest maakt deze herkenbaarheid

ook niet zichtbaar. Bovendien speelt de lage verdiepingshoogte parten.

boogwoning
Dit is een huurwoning op de eerste woonlaag. De gewelfbogen en eventuele muurschilderingen spreken voor zich. Ondanks de kleine afmetingen van deze woning schept de vide een hoog ruimtegevoel.

gemeenschappelijke ruimten
Er zijn geen gemeenschappelijke ruimten, behalve een deel van de tuin tussen de sacristie en de pastorie.

bergruimte
Alle woningen hebben een bergruimte in het souterrain.

installaties
Elk appartement heeft een eigen cv-installatie, die op een collectief systeem is aangesloten. Koken gebeurt elektrisch. Er zijn dan ook geen gasinstallaties aangelegd.

constructie
Een stalen draagconstructie met houten balken ertussen en betonvloeren erop bepalen de nieuwe constructie in de kerk over zes woonlagen.

materiaalgebruik
Het materiaalgebruik in de woningen laat goed het verschil tussen oud en nieuw zien, maar zijn van zeer goede kwaliteit. In de gangen is dit overigens aanzienlijk minder. De uitvoering hiervan is niet afgestemd op die van de appartementen.

Afbeeldingen op pagina 138:
links: Verkeersruimte over de oost-westas.
rechts: Materiaalgebruik en aansluitingen tussen oud en nieuw.

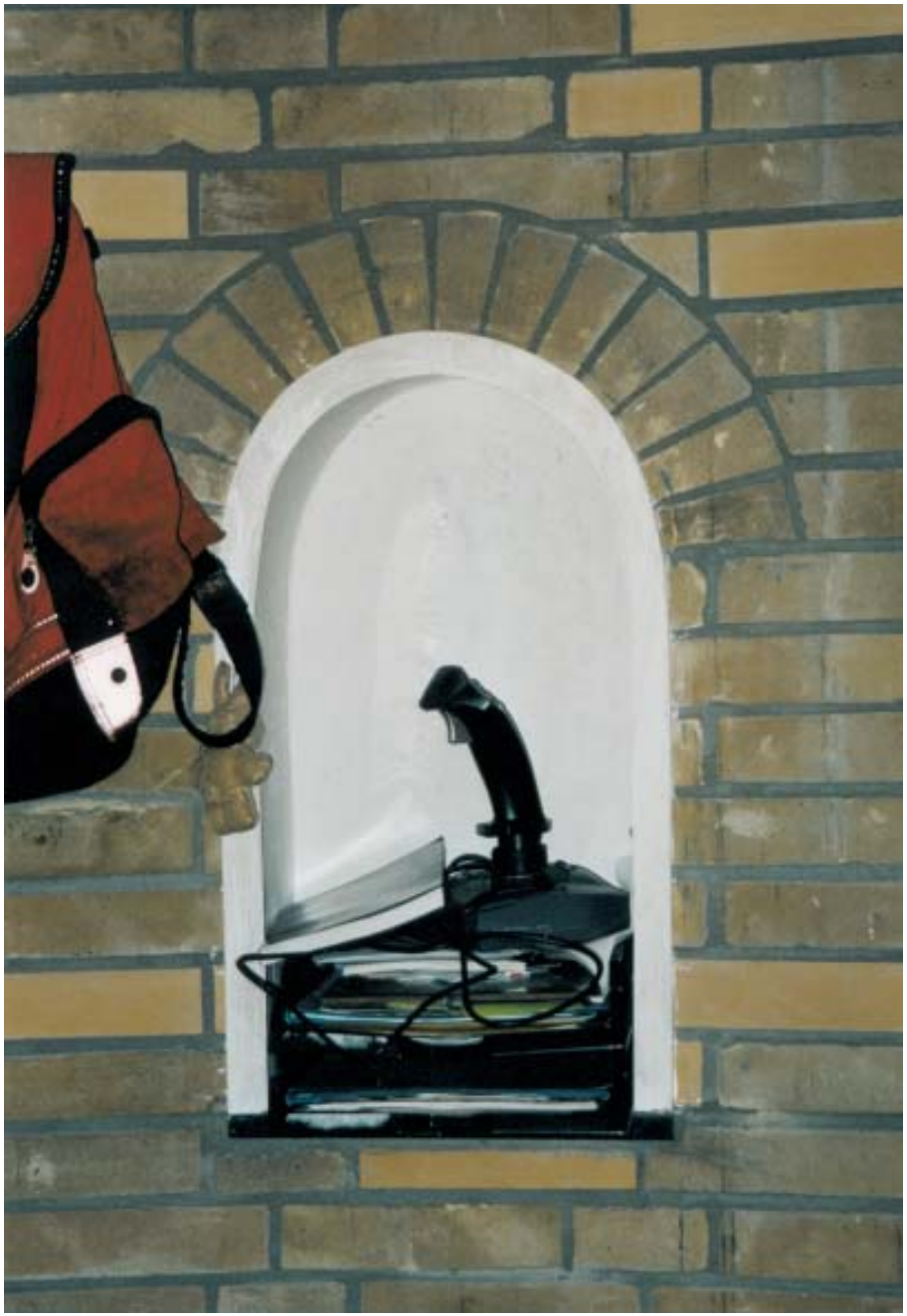

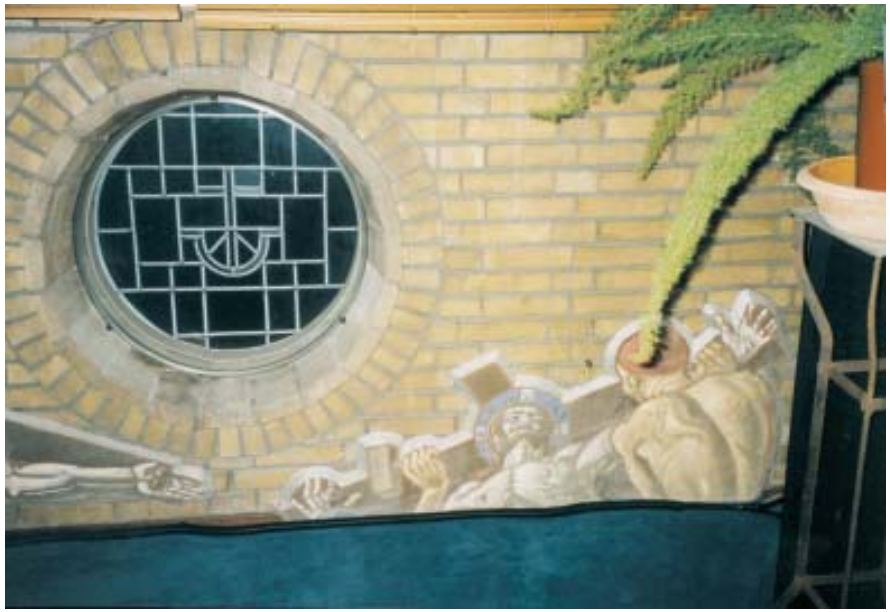

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Zoals hiervoor besproken is in elke woning duidelijk zichtbaar welke plek het inneemt in de oude kerk. Bij zeer veel elementen in elke woning afzonderlijk komt dit tot uitdrukking en geven die speciale sfeer, die men bij het wonen in een kerk zou verwachten. Er is niet zo zeer rekening gehouden met de nieuwe functie op de belangrijke plek -vrijwel elke vierkante meter is immers herbestemd tot woonruimte- maar wel is er telkens uitdrukking gegeven aan de oude functie binnen het nieuwe wonen.

Bewaarde kerkelijke elementen

Het bisdom van Haarlem is zeer soepel geweest in het behouden van kerkelijke elementen en deze zijn dan ook veelvuldig terug te vinden in het interieur van de woningen. Bij de bespreking van de verschillende woningen afzonderlijk is dit al uitvoerig aan bod gekomen.

Afbeeldingen op pagina 140:
links: Wandnis met nieuw gebruik.
boven links: As over transept.
boven rechts: Trap naar koorgalerij.
rechtsonder: Muurschildering in boogwoning.

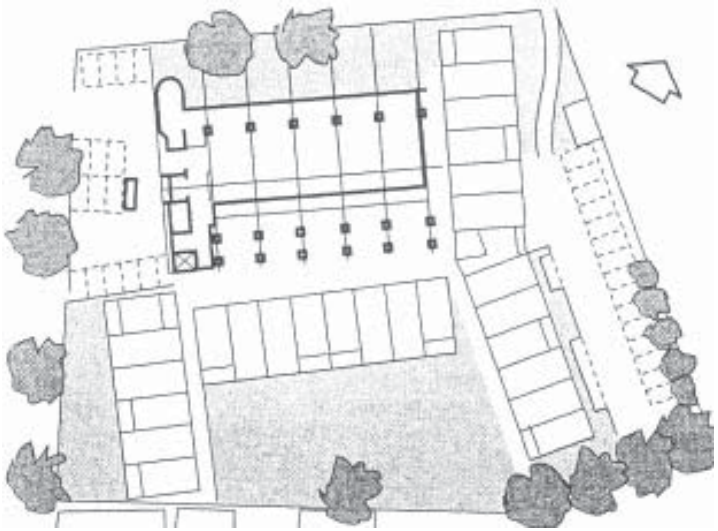

Afbeeldingen op pagina 142:
linksboven: Plattegrond.
linksonder: Doorsnede met links de nieuwbouw en rechts de kerk.
rechtsboven: Vogelvlucht.

Afbeelding op pagina 143:
Voorgevel met vooraan de stilte kapel.

Sint Jozef Zwolle

plaats	Zwolle
adres	Assendorpstraat 211 t/m 353
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1932-1934
architect	
verbouwd	1997
architect	Kristinsson, Deventer
eigenaar	Stichting Woningbeheer Zwolle
aantal wooneenheden	72, waarvan 16 in de voormalige kerk
woontype	2-kamerwoningen, huur
bewoners	55-plussers
gemeenschapsvorm	De gemeenschapsband is hecht. Er is een bewonersvereniging opgericht, die diverse activiteiten organiseert. Vast onderdeel is dat er elke dinsdag een handwerkmiddag is en dat er eens in de twee weken op woensdagochtend gezamenlijk koffie gedronken kan worden. Hiervoor wordt de gemeenschappelijke ruimte op de begane grond gebruikt. Deze ruimte is met geld van de vereniging en fondsen gezellig ingericht. Verder worden er barbecues gehouden, kerst gevierd en andere activiteiten ondernomen.

Exterieur

situatiebeschrijving
De voormalige kerk bevindt zich in een veelzijdige buurt vlakbij het centrum. Een ommuurd voorpleintje doet het kerkgebouw iets terugliggen van de weg en het hogere nieuwe bouwblok. De eerste aanblik laat een soort van afgebroken kerkgebouw omvat door twee nieuwe volumes zien. Links en ten midden van de nieuwbouw geeft groen het geheel een vriendelijk verschijnen.

parkeren
Parkeren geschiedt aan de voor- en achterzijde van de kerk, waar in totaal 36 parkeerplaatsen zijn. Voor het stallen van de fiets is het complex voorzien van twee bergingen ter plaatse van het oude altaar.

gevels
De voorgevel is de enige gevel die bewaard is gebleven. Van de andere gevels, met name van de zuid- en oostgevel, is weinig over. Heel principieel zijn deze doorbraken werkelijk als doorbraken gematerialiseerd en gedetailleerd. De gewelven zijn met opzet brokkelig beëindigd en hebben geen verder afwerking ondergaan. De noordgevel is ten dele bespaard gebleven, hoewel hier nog nauwelijks sprake is van een gevel.

Afbeeldingen op pagina 144:
links: Voorgevel met naast de toren het glazen dak en de nieuwbouw.
midden: Zijgevel met doorbroken gewelven en dakvlak.
rechtsonder: Doorbraak ter plaatse van het koor met de huidige nieuwbouw.

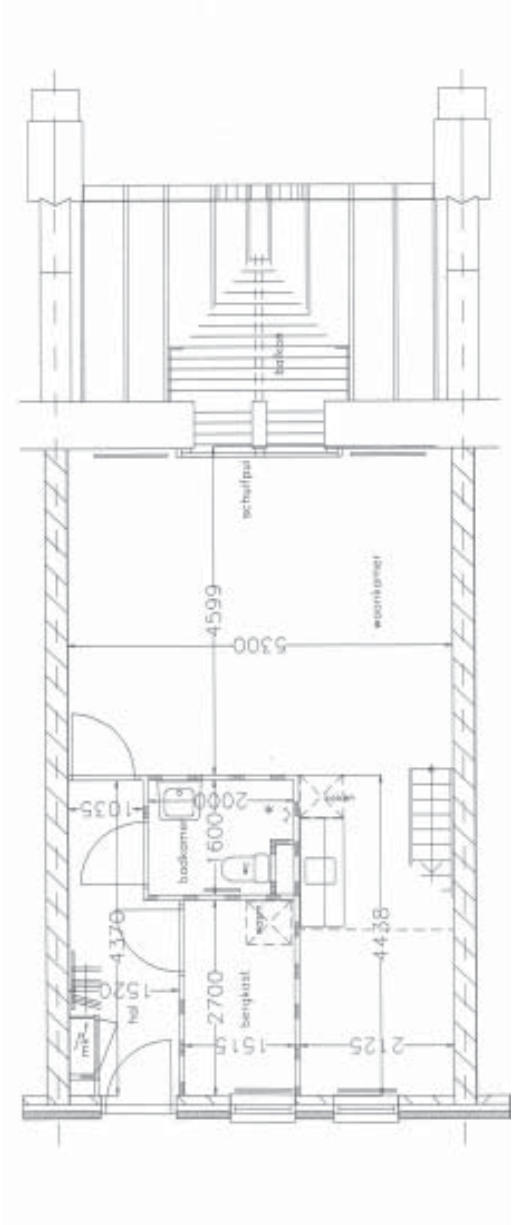

schuifpui
woonkamer
4599
5300
1035
2000
1600
4370
1520
2700
1515
2125
4438

entresol

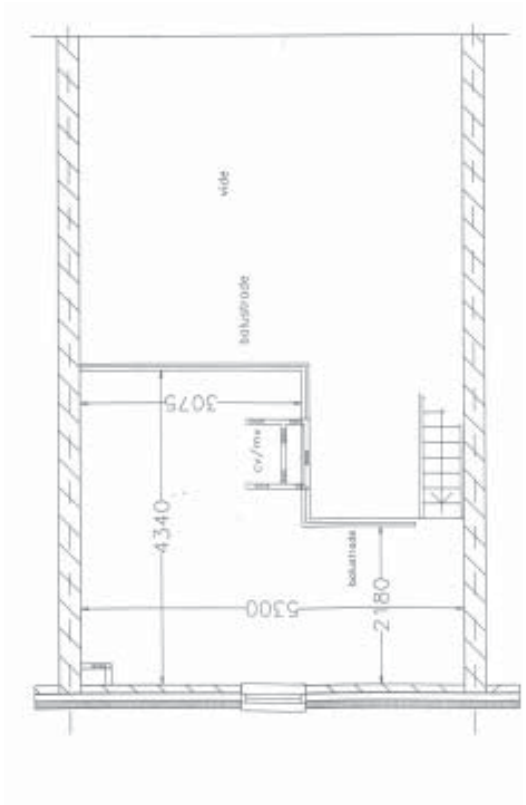

vide
balustrade
3075
4340
5300
2180

Interieur

entree en ontsluiting
Het voorpleintje overstekend treedt men de voorentree met postbusjes en de bellen binnen. Vanuit hier geven de glazen deuren al uitzicht op het binnenpleintje. Links van de entree zijn in de biechtstoelen bergingen opgenomen en aan het uiteinde is de doopkapel veranderd in een kapel gewijd aan OLV van Fatima. De doopvont is hier nog aanwezig. Deze kapel geeft de bewoners ten alle tijden de mogelijkheid om te bidden in hun oude kerk, maar ook voor buitenstaanders is de kapel een aantal uren per dag geopend. Rechts van de entree onder de toren is de lift. Hiernaast bevond zich in vroegere tijden de Mariakapel.

Het schip van de kerk is opgedeeld in vier verschillende stroken. De eerste travee aan de noordzijde is ten dele opengebroken. Hier hebben de vijf schipwoningen van de tweede travee hun buitenruimte. De derde travee is bedoeld als gemeenschappelijke ruimte en de vierde als verkeersruimte. Ook van deze laatste travee zijn de gewelven opengebroken om de grote hoeveelheid licht van het bovengelegen glazen dak tot diep in het kerkgebouw door te laten dringen. Hiernaast zijn de galerijen en gevel van het nieuwbouwblok parallel als het ware als vijfde travee aaneengesloten toegevoegd. Over vijf verdiepingen is hier een groot aantal woningen gebouwd. Oorspronkelijk stond op deze plek de pastorie.

De ontsluiting van deze verdiepingen aan de ene kant en de schipwoningen op de eerste verdieping aan de andere kant gebeurt met galerijen, die rondom de hoge open vide boven travee drie en vier liggen. Hiermee is tevens het drie verdiepingen tellende woningenblok verbonden, die zich achter het schip ter plaatse van het oude koor bevindt. Het koor is in zijn geheel afgebroken. Dit is nog duidelijk te zien in de beëindiging van deze muur in brokkelige happen. Daar waar het altaar heeft gestaan bevindt zich nu de fietsenstalling en het gezamenlijke keukentje.

woningen
Van de 72 woningen van het complex bevinden zich er 16 in de voormalige kerk. 15 hiervan liggen in het schip, de 16e is aan de westgevel gesitueerd op de eerste en tweede verdieping. Alle woningen beschikken over een balkon of terras zij het op het noorden.

schipwoning (1)
De schipwoningen op de begane grond hebben naast de woonkamer, keuken en badkamer een inpandige berging en één slaapkamer. Deze slaapkamer grenst aan de gemeenschappelijke ruimte en vormt een binnenstraatbeeld in de oude kerk. Een gebrek aan deze woning is dat de slaapkamer geen afzuiging heeft, waardoor het niet mogelijk is verse buitenlucht toe te voeren. Er zijn geen kerkelijke elementen waar te nemen.

Afbeeldingen op pagina 146:
links: Vide van een schipwoning.
rechts: Plattegronden van de schipwoning.

schipwoning (2)
De schipwoning op de verdieping heeft twee woonlagen, waarbij boven de keuken, badkamer en berging de open slaapkamer ligt. De woonkamer onder de stenen gewelven beslaat de gehele hoogte. Deze woning heeft een riant balkon ter beschikking al ligt deze op het noorden.

gemeenschappelijke ruimten
De gemeenschappelijke ruimte met aansluitende verkeersruimte verdient extra aandacht. Niet alleen de ruimtelijke werking van het glazen dak geeft de kerk een bijzondere uitstraling, maar ook de materialisering is met beleid vormgegeven. De overgang van de gemeenschappelijke ruimte naar de verkeerszone is een aantal treden hoog. Dit is opgevangen door een hellingbaan van klinkers en met keitjes op de plaatsen, waar niet gelopen wordt.

bergruimte
Alle bewoners hebben een bergruimte in hun eigen woning.

installaties
Kijken we naar de warmtevoorziening dan kan gezegd worden dat iedere woning zijn eigen CV heeft.Wat betreft andere installatie kan op deze plek de waterafvoer genoemd worden, die zeer karakteristiek is met name voor de ontwerpwijze dhr. Kristinsson. Vanaf de kap lopen koperen hemelwaterafvoeren door de kerk en onder de woningen van het travee naar een moerastuin op het zuiden.Aanvankelijk had de architect in de gemeenschapsruimte een vijver en hydrocultuurplanten ontworpen om bij te dragen aan een betere leefomgeving. Dit werkte echter niet. De vijver ging stinken en de planten gingen dood. Vervolgens is de vijver gedicht en zijn de hydrocultuurplanten ingeruild voor kunstplanten.

constructie
In de kerk zijn kalkzandsteen wanden geplaatst, waarop de vloeren voor de verdiepingen rusten. Het wegbreken van diverse gewelven en het koor heeft niet direct constructieve gevolgen gehad, aangezien zij behalve zichzelf geen elementen droegen. Nieuwe toevoegingen, zoals de glazen kap boven de gemeenschappelijke ruimte, dragen de krachten via een stalen constructie op de overgebleven steunberen over. Dit glasdak werkt als een serre en brengt op een slimme manier veel licht, maar ook warmte in het gebouw. Op zonnige dagen wordt de zonnewering automatisch gesloten of bij echt zomers weer gaat het dak open.

materiaalgebruik
Hoewel de kerk behoorlijk is aangetast, is er een duidelijke en nieuwe opvatting over hergebruik van een kerk neergezet. In detaillering en materialisering komen de doorbraken telkens helder tot uitdrukking. Dit geldt ook voor de nieuwe toevoegingen in de gemeenschappelijke ruimten, zoals de loopbruggen en de glazen kap. Deze zijn in moderne materialen uitgevoerd. Minder zichtbaar is deze wijze van materialiseren terug te vinden in de woningen zelf. Zo zijn er niet uitdrukkelijk moderne, maar wel gangbare materialen toegepast.

Afbeeldingen op pagina 148:
links: *Doorbroken gewelfbogen van de zijbeuken met techt de galerijen van de nieuwbouw.*
midden: *Loopbrug vide in het schip met beneden de gemeenschappelijke ruimte.*
rechts: *Gemeenschappelijke ruimte in het schip van de kerk.*

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

De belangrijke plaatsen van de kerk zijn gaandeweg al besproken. Ook bij deze kerk is weinig rekening gehouden met de oorspronkelijke waarde van deze plekken. De fietsenstallingen ter plaatse van het altaar, de bergingen in de biechtstoelen en de verkeersruimte op de Mariakapel geven weinig eerbied voor de onderliggende kerk aan.

Bewaarde kerkelijke elementen

Het Petrusbeeld is in de gemeenschappelijke ruimte blijven staan. Ook het Paulusbeeld, dat zich tegen de tegenoverliggende zuil bevindt, is gehandhaafd gebleven. Het geestige hiervan is dat een vloer dit beeld in tweeën deelt, waardoor de twee bewoners tegelijkertijd van dit beeld kunnen genieten. Verder zijn de wijwaterbakjes nog blijven hangen, diverse glas-in-loodramen gehandhaafd en de offerbakjes aan de wand. Andere losse interieurstukken zijn overgeplaatst naar de Nieuwe Jozefkerk in Zwolle.

Afbeeldingen op pagina 150:
links: *Entree met oude kerkdeuren.*
midden: *Het bovenste deel van het beeld van Petrus in de woonkamer.*
rechts: *De doopkapel als stilteruimte.*

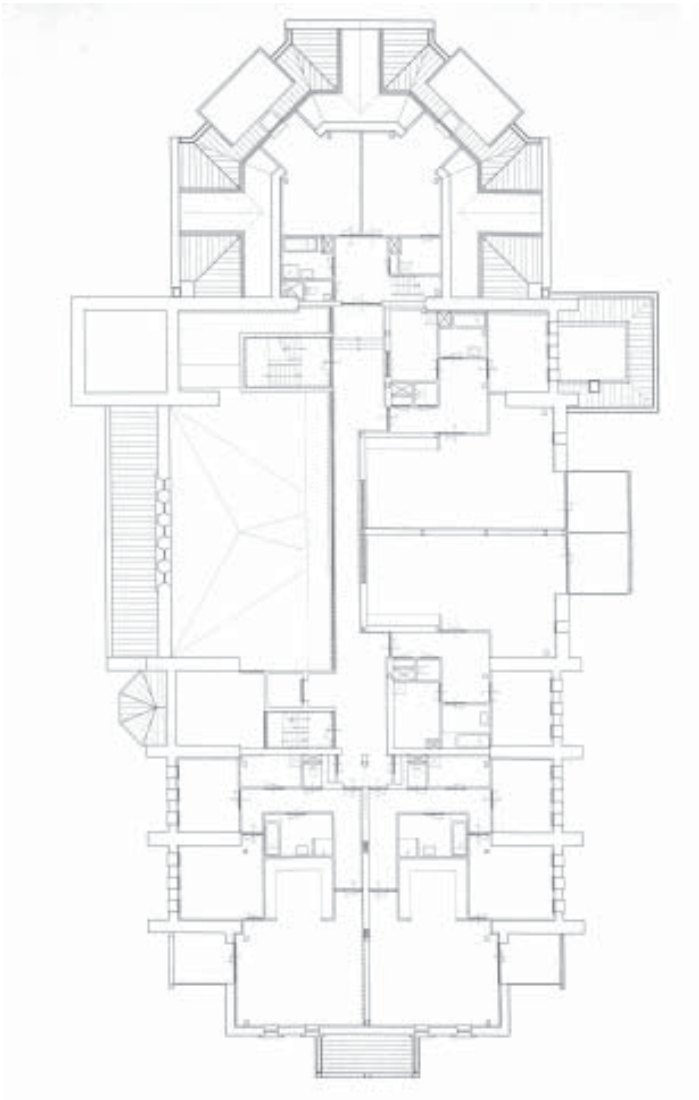

Afbeeldingen op pagina 152:
links: Plattegrond begane grond.
rechts: Plattegrond tweede verdieping.

Afbeelding op pagina 153:
Kerk vanaf de oostzijde gezien.

Heilige Hartkerk Utrecht

plaats	Utrecht
adres	Oudwijk 23
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1929
architect	Jos Duynstee
verbouwd	1998-2000
architect	Rokes Visser, Schoonhoven
eigenaar	vereniging van huiseigenaren
aantal wooneenheden	23
woontype	koopappartementen
bewoners	tweeverdieners en oudere echtparen
gemeenschapsvorm	Als vereniging van eigenaren komen de bewoners twee maal per jaar samen.

Exterieur

situatiebeschrijving
De Heilige Hartkerk ligt als een baken op een hoek van een driehoekige bebouwingsstructuur. Aan de noord- en oostzijde wordt de kerk omringd door veel groen. De oude bomen die op het terrein stonden, zijn blijven staan. Samen met de open groene tuintjes aan deze straatzijde geeft dit complex een uitstraling van rust alsof het altijd al zo is geweest. De andere zijden van de kerk grenzen direct aan vrij dichte bebouwing.

parkeren
De bewoners kunnen hun auto parkeren in de wijk zelf, waar 26 extra parkeerplaatsen bijgekomen zijn. Fietsen worden gestald in een berging onder de toren.

gevels
Om voldoende lichttoetreding in de koorwoningen te krijgen zijn er twee grote glaspuien omkaderd met een brede zinken strook in de vijfhoekige gevel geplaatst. Deze doorbraken tasten de kerkgevel erg aan, maar geven veel licht in de woonkamer en maken riante openslaande tuindeuren mogelijk.De noordzijde is met uitzondering van een aantal toegevoegde ramen vrij wel geheel intact gebleven. De zuidzijde daarentegen heeft nogal wat veranderingen moeten ondergaan. Zo is de gevel opengebroken ten behoeve van buitenruimten. Dit is een grote aantasting maar door de achterliggende opeenvolging van bogen geeft dit toch een mooi beeld. De achtergevel is redelijk gehandhaafd gebleven. Links en rechts zijn twee dakjes verwijderd om even zoveel balkons te kunnen maken. Een hoge zinken balustrade geeft deze ingreep een nieuw uiterlijk. In de uitstulping van de oorspronkelijke entree is een glazen pui over twee verdieping geplaatst. Doordat deze binnen het gevelvlak ligt, is van grote aantasting geen sprake.

Afbeeldingen op pagina 154:
boven: Oostzijde met nieuwe gevel-invullingen.
onder: Noordgevel.

Interieur

entree en ontsluiting
In tegenstelling tot wat men doorgaans ziet bij hergebruikte kerken tot woningen staan hier de brievenbussen en het bellentableau buiten op de oprit. De kerk is dus in zijn geheel niet toegankelijk voor anderen dan de bewoners zelf.

De huidige entree was in de kerkplattegrond een zijingang. Via twee naast elkaar gelegen voorruimtes, wat de sacristie zou zijn geweest, komt men binnen in een deel van de voormalige kerkruimte. Deze hal is tot aan het dak over vier verdiepingen geheel open met aan de zuidzijde de afgeschermde galerijen met daarachter liggend telkens twee appartementen per verdieping. Rond deze vide bevinden zich de trappen. Eén lift bedient van hieruit het hele gebouw.

Voor in deze kerkruimte -dit is de oostzijde- geeft een verhoging aan waar het koor zich bevond. Hierachter liggen de entrees naar de drie altaarwoningen.In het westelijke gedeelte van de kerk zijn drie appartementen over twee verdiepingen ondergebracht. Op de twee-, derde- en vierdeverdieping hierboven liggen per laag telkens twee appartementen.

De buitenruimtes liggen over het algemeen aan de zuidgevel en bij een klein deel aan de noordzijde. De koorwoningen hebben hun tuin aan de straatkant, wat voor de voorbijganger erg groen aandoet, maar voor de bewoner nogal wat inkijk met zich meebrengt.

schipwoning
Deze woning heeft een grote woonkamer en twee slaapkamers, waarvan er één inpandig met een glas-in-loodraam naar de hal. Erg leuk zijn de glasstroken in de keuken, die de straatgevel in de kerk haalt. Bogen en kolommen van de kerk zijn in het zicht gelaten. Jammer alleen dat deze zijn afgetopt in het lage plafond.De hierboven gelegen appartementen geven op de galerijen een zelfde binnenstraatbeeld. De bewoners op de bovenste verdieping zijn het meest bevoordeeld, daar zij direct onder de witte gewelven wonen.

entreewoning
Met de grote woonkamer, keuken en toilet op de begane grond en een slaapkamer, badkamer en bergruimte op de verdieping doet de indeling heel doorsnee aan. Het zijn de vide met de grote en vrij indeelbare overloop en de in het zicht gelaten stalenconstructie die deze woning meer bijzonder maken. De meest westelijke woning heeft nog veel kerkelijke elementen in zich. Zo zijn de wijwaterbakjes, kastjes voor licht en sleutels en de oorspronkelijke kerkdeuren nog bewaard gebleven.

zijaltaarwoning
Zo ruim als de altaarwoning op de begane grond is ingericht, zo onpraktisch is deze op de verdieping in het gebruik. Slechts één slaapkamer ligt aan de gevel met enerzijds oude kerkramen en anderzijds de grote, lichte, moderne pui. Ook de badkamer grenst aan een buitenmuur. Inpandig ligt een berging en een derde ruimte, die zonder daglicht, geen leefruimte kan zijn. Hierboven is op de tweede verdieping nog een vierde koorwoning ondergebracht.

gemeenschappelijke ruimten
De hal, welke als gemeenschappelijke ruimte kan worden gezien, wordt af en toe als zodanig gebruikt.

Afbeeldingen op pagina 156:
boven: Loopbrug door de kerkruimte.
onder: Straatgevel grenzend aan de gemeenschappelijke hal met op de voorgrond de plaats van het priesterkoor.

bergruimte
Bergruimte hebben de bewoners alleen in hun eigen appartement.

constructie
Om de kerk geschikt te maken voor het onderbrengen van 23 appartementen is een stalen draagconstructie in de kerk ontworpen. Deze constructie is losstaand en zo aangebracht, dat bij eventuele bestemmingswijziging de kerk nog enigszins in zijn oude staat kan worden teruggebracht. Het is dus een reversibele invulling. Er is niet geheid, maar er zijn pulspalen gebruikt. Deze worden in de grond gedrukt om op deze manier zoveel mogelijk trillingen te voorkomen.De woningscheidende vloeren zijn inclusief de installatieruimte 80 cm dik. De verdiepingshoogte is vrij laag, namelijk 2.38 m. De wanden bestaan uit voorzetwanden en gipsplaat.

materiaalgebruik
Voor de materialisering van het gebouw zijn vrij dure en tijdsbepalende materialen gebruikt. Hoogpolige vloerbedekking op de galerijen, massief houten deuren en trappen en luxe balustrades zijn een greep uit deze weelde. Met name de verlichting is zeer sfeervol en in stijl ontworpen. De eerste indruk is een zeer rijke. Ook in de woningen zelf is dit terug te vinden in de royale afmetingen van de woonkamers. Nadeel is echter het aantal en de grootte van de slaapkamers.

Afbeeldingen op pagina 158:
links: Bogen in de zijbeuken met nieuwe invulling.
rechts: Aansluiting van de groen-geel-zwart gemetselde kolommen op de wanden. Hiervoor de met spiegels beklede stalen constructie.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

De grote gemeenschappelijke hal geeft door zijn hoogte en intieme sfeer een goed beeld van de voormalige kerk. Hier hebben de kerkgangers gezeten. Alles ademt kerk uit. De asymmetrische indeling doet het gehele kerkoverzicht echter ietwat afzwakken. Zo konden alleen de biechtstoelen aan de noordzijde behouden blijven. Hierin zijn de meterkasten geplaatst en geven een geheel andere en enigszins komische invulling aan één van de zeven sacramentsonderdelen.

De herbestemming van het koor, een andere belangrijke plek van de kerk, is in dezelfde aardse strekking herbestemd. Een aantal treden van de voorruimte is nog te zien in de hal. Op de plaats, waar het altaar zelf zou hebben gestaan, bevinden zich nu de toiletten en entrees van de drie altaarwoningen.

De doopkapel is in zo verre gehandhaafd, dat het geen andere functie heeft gekregen. De wand boven de doopkapel is opengebroken, zodat men het stenen gewelf van boven kan bekijken. Deze doorbraak is niet afgewerkt, maar als letterlijke doorbraak gevisualiseerd.

De oude hoofdentree is nog zichtbaar als loggia, maar doet verder dienst als woonruimte. Toch zal deze ingang ook tijdens de kerkelijke tijden nauwelijks als entree hebben gefunctioneerd, dit vanwege de ongunstige ligging ten op zichte van de straat.

Bewaarde kerkelijke elementen

De gezamenlijke hal laat nog veel kerkelijke elementen zien zoals een aantal glas-in-loodramen, een muurschildering -die de ene helft van de kruiswegstatie verbeeldt- en de biechtstoelen. Deze elementen versterken de herinnering aan de voormalige kerk.
In de woningen zijn de kerkwanden met geglazuurde baksteen in opvallende groene, gele en zwarte kleuren gehandhaafd. Het bisdom Utrecht was zeer soepel in het herbestemmingsbeleid wat betreft de kleinere kerkelijke elementen. Op diverse plaatsen zijn wijwaterbakjes, kastjes voor licht en sleutels en de oorspronkelijke kerkdeuren terug te vinden.

Afbeeldingen op pagina 160:
linksboven: Biechtstoel als meterkast.
linksonder: Kerkvensters van het koor in de slaapkamer.
rechts: Bewaarde licht- en sleutelkastjes.

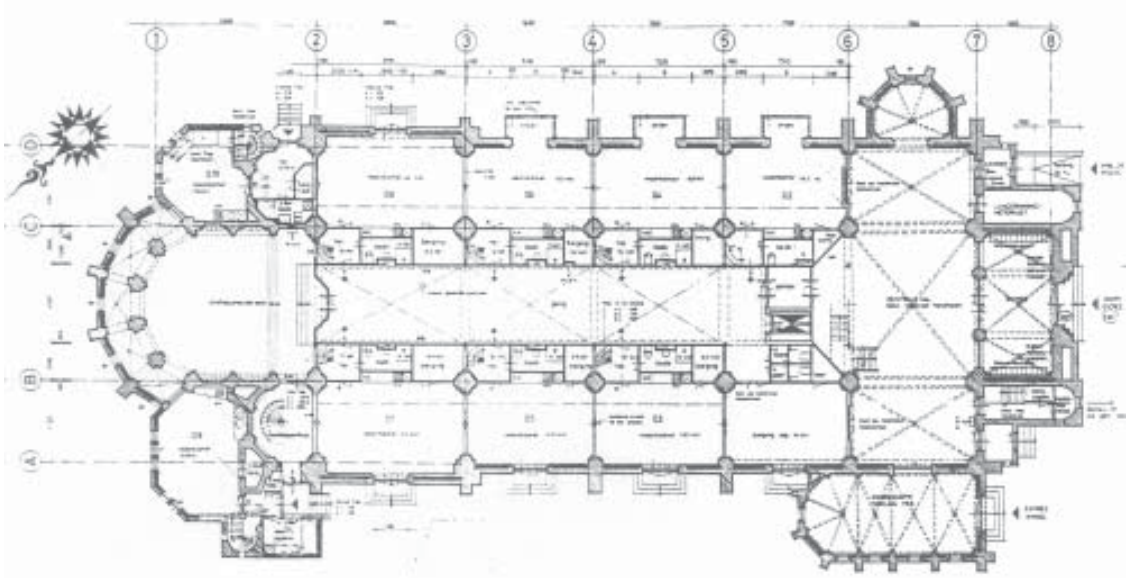

Afbeelding op pagina 162: Plattegrond.

Afbeelding op pagina 163: Voorgevel.

Heilige Hartkerk Haarlem

plaats	Haarlem
adres	Kleverpark
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1901-1902
architect	Bekkers
verbouwd	1999
architect	Prins & Kentie, Amsterdam
eigenaar	De Bovenlanden bv, Haarlem
aantal wooneenheden	61
woontype	huur
bewoners	buitenlandse studenten van Hogeschool Haarlem
gemeenschapsvorm	Als buitenlandse studenten van de Hogeschool in Haarlem zullen de inwoners meer naar elkaar toetrekken. De gezamenlijke ruimten en huiselijke sfeer bevorderen dit. Toch is afzondering ook mogelijk door de éénpersoons zelfstandige unitopzet.

Exterieur

situatiebeschrijving
De Kleverparkkerk staat, zoals de bijnaam al zegt, vlakbij het Kleverpark aan de ene kant en het ziekenhuis aan de andere kant. Het maakt deel uit van een strook bebouwing in een afgebogen straat. Naast de hoofdentree van de kerk bevindt zich een kapper "Met hart en ziel".

parkeren
Aangezien het allen buitenlandse studenten zijn, die niet over een auto zullen beschikken is er geen rekening met parkeren gehouden. Dit kan in de straat of op het kleine voorpleintje van de kerk zelf.

gevels
Hoewel de bouwkundige staat te wensen over laat – zeker als men bedenkt dat de kerk nog maar net herbestemd is- is er weinig sprake van aantasting van de gevels. Het zijn eigenlijk alleen de vervangen glas-in-loodramen door nieuwe achterliggende puien, die de herbestemming tonen. Helaas zijn de verdiepingshoogten -die niet harmonisch aangebracht zijn ten opzichte van het spitsboogvenster- duidelijk zichtbaar.

Afbeeldingen op pagina 164:
links: Zijgevel met torentje op de kruising van schip en transept. Hieronder bevinden zich de installaties.
rechts: Nieuwe raamindeling achter de spitsboogvensters.

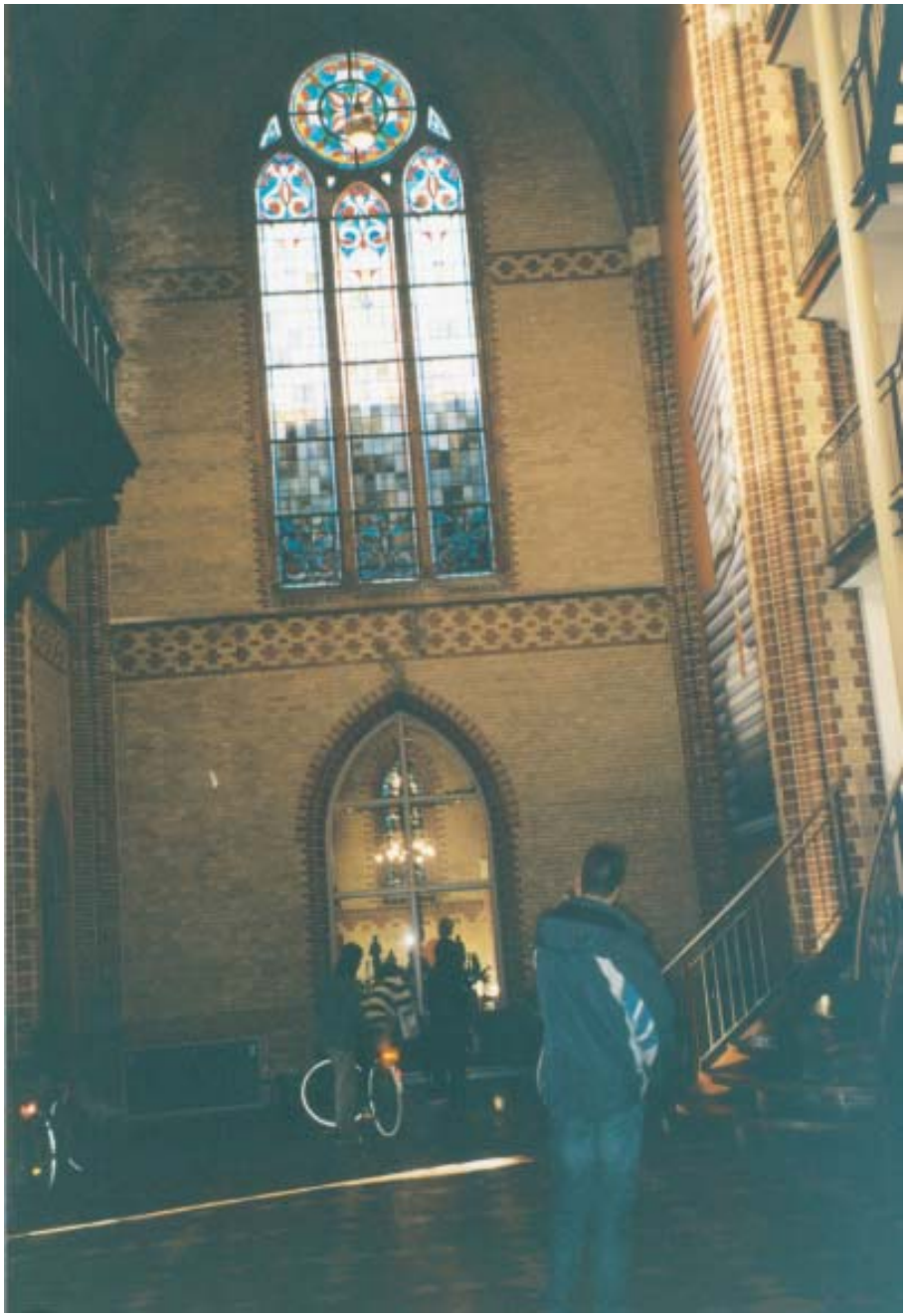

Interieur

entree en ontsluiting
Komen we door de oude entree met voorruimte binnen - ook hier vinden we de brievenbussen en deurbellen- dan opent zich een hal over de volledige hoogte van de voormalige kerk met een vertrek voor de beheerder, een grote trap en lift naar de verdiepingen. Ook stijgen hier twee trapjes op, die toegang geven tot de torens en het oude koorgalerij. Op deze galerij staat nu een tennistafel, die voor het nodige vertier kan zorgen voor de studenten.

Lopend richting koor passeren wij een brede gang met computers -een verbinding met het thuisland voor de studenten. Aan weerszijden bevinden zich één-persoonswoonunits. Het koor zelf, dat drie treden hoger ligt, is ingericht als woonkamer. Een aantal banken en een tv staan in de hoge ruimte met kooromgang.

De verdiepingen zijn op een zelfde wijze ingedeeld. In de kamers op de bovenste verdieping, net als in het washok, zijn de gewelfbogen nog aanwezig. De glas-in-loodramen zijn echter verwijderd. Achter de gevel is een nieuwe pui aangebracht. Zo is er voldoende lichttoetreding in de achterliggende studentenkamers.

woningen
Ik heb geen toestemming gekregen een woonunit te bezichtigen. De kamers zijn vrij groot en beschikken ieder over een eigen badkamer en open keuken. De hoogte van iedere verdieping bedraagt overigens slechts 2.25 m.

gemeenschappelijke ruimten
De woonkamer op het koor, de computergang op de begane grond, de hal en de tafeltennisgalerij behoren tot de gemeenschappelijke ruimten van het complex.

bergruimte
De studenten hebben op de gangen een bergruimte.

installaties
De cv-, ventilatie- en ontluchtingsinstallaties staan onder de toren op de kruising van schip en transept. De rookpluim uit de toren op een winterse dag verraad het hergebruik hiervan. De aansluitpunten per unit voor water en elektra bevinden zich in kasten op de gangen.

constructie
De constructie staat los van de kerk en is er onafhankelijk van gefundeerd. Deze reversibele opbouw maakt het mogelijk weer terug te keren naar de oude situatie. Er zijn lichte materialen gebruikt zoals houten vloeren.

materiaalgebruik
Daar de kerk nog maar kortgeleden is verbouwd, is de materialisering zeer degelijk en aangenaam. Warme vloerbedekking op de gangen, nette kozijn- en wandafwerking, maar houten vloeren.

Afbeeldingen op pagina 166:
links: De hoge voorruimte.
rechts: Woonunits aan de gang over de oostwestas onder de kruisbogen.

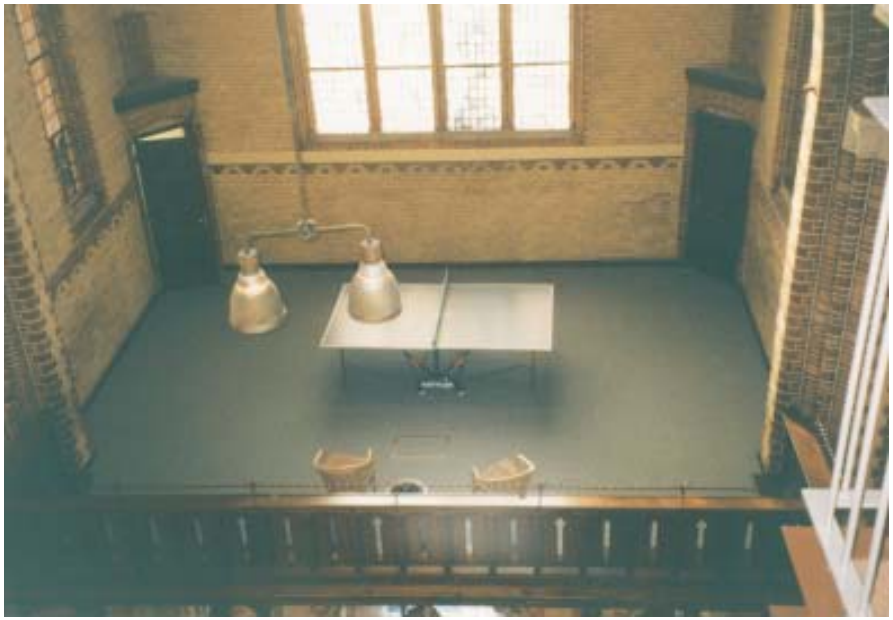

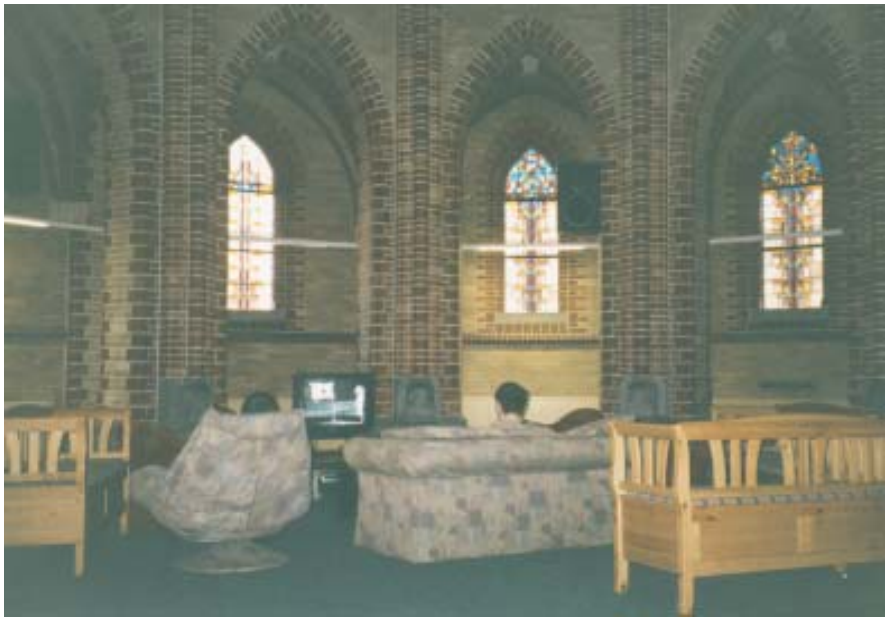

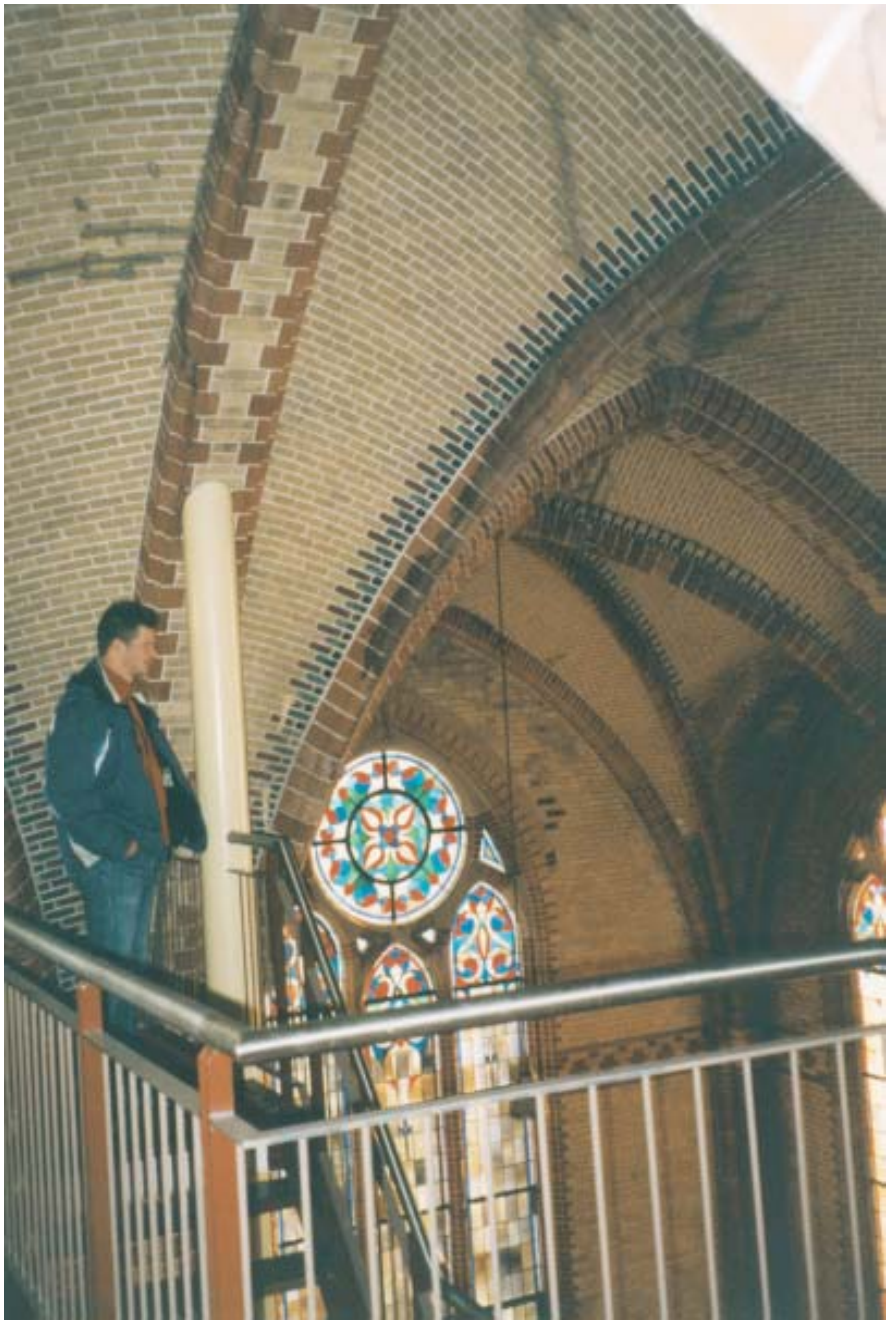

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Het koor heeft zijn belangrijke functie binnen de nieuwe functie behouden door hier de woonkamer te plaatsen. Deze ruimte heeft zijn oorspronkelijke hoogte behouden. Ook zijn hier nog veel kerkelijke elementen zichtbaar zoals muurschilderingen, glas-in-loodramen, en spitsbogen van de kooromgang.

Het achterste deel van de kerk is over zijn volledige hoogte open gebleven. Samen met de entree en de aanwezige kerkelijke elementen zoals de wijwaterbakjes, blijft het binnenkomen verrassen als ware het nog een hoge kerkruimte. Vooral de nieuwe trap versterkt dit verheven gevoel. De oost-westas is min of meer gehandhaafd gebleven door de gangen die aan de uiteinden transparant zijn gehouden.

Andere belangrijke plaatsen zijn de koorgalerij en de biechtstoelen. Zoals hiervoor al besproken is de galerij herbestemd tot recreatieruimte. De biechtstoelen zijn opgenomen in de woningplattegronden. Deze zijn nauwelijks nog te herkennen door de glazen invulling in het gevelvlak.

Bewaarde kerkelijke elementen

In de hal zien we nog veel kerkelijke elementen terug, zoals de wijwaterbakjes, een kerkbank, de lezenaar en glas-in-loodramen. Ook het koor met zijn treden en muurschilderingen laten de kerk herleven. In de woonunits zelf is weinig meer te herkennen dan de gewelfbogen op de bovenste verdieping en de spitsboogvensters.

Afbeeldingen op pagina 168:
linksboven: Tennistafel op de koorgalerij tussen de beide traptorens.
linksonder: De gemeenschappelijke woonkamer ter plaatse van het koor.
rechts: De gewelfbogen en glas-in-loodramen in de hoge voorhal.

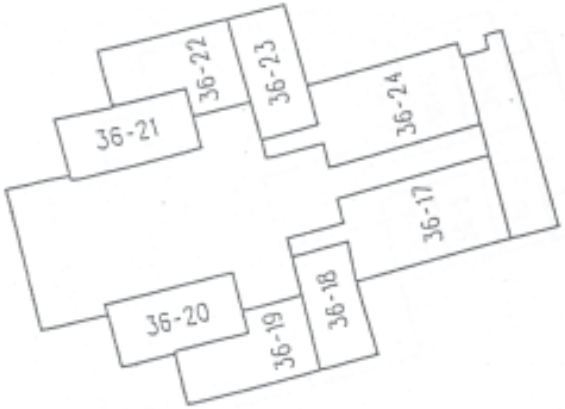

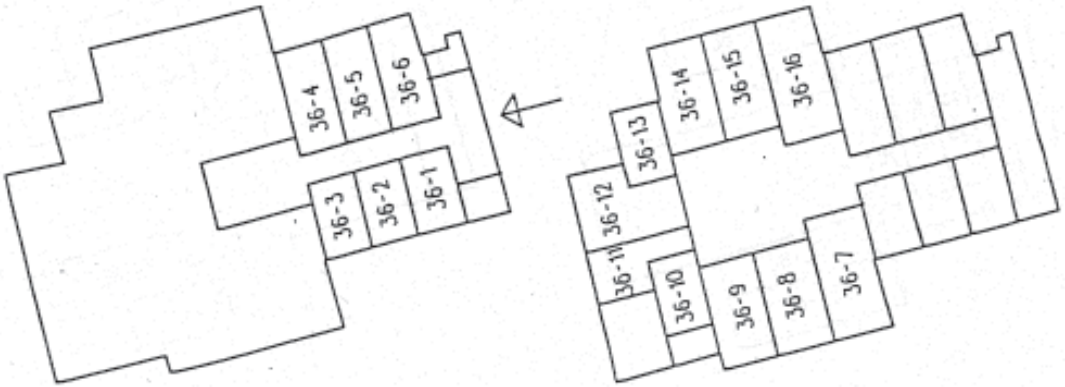

Afbeeldingen op pagina 170: Plattegronden en situatie.

Afbeelding op pagina 171: Voorgevel.

Onze Lieve Vrouwe Kerk

plaats	Arnhem
adres	Van Slichtenhorststraat 36
kerkgemeenschap	katholiek
gebouwd	1910
architect	
verbouwd	2001
architect	K3 architectuur en planning
eigenaar	woningstichting Portaal
aantal wooneenheden	24 maisonnettes en 8 appartementen
woontype	huur
bewoners	zeer divers
gemeenschapsvorm	De huurders hebben geen onderlinge gemeenschappelijke activiteiten. Ze huren hun woning en daar blijft het bij.

Exterieur

situatiebeschrijving
Op een flank van één van de Arnhemse heuvels ligt de OLV-kerk iets terugspringend tussen de rijen straatgevels. Door deze verspringing heeft de kerk een klein voorplein. Aan de achterzijde is een ruimte rondom vrij gebleven van de aangrenzende percelen.

parkeren
Op het voorplein kan niet worden geparkeerd. Dit gebeurt aan de noordzijde van het gebouw. Hier kunnen 18 parkeerplaatsen gehuurd worden.

gevels
De voorgevel is zo goed als onaangetast gebleven. Dit geldt ook voor de achtergevel en het dak. De zijgevels zijn doorbroken om de woningen van een goede lichttoetreding te voorzien.

Afbeeldingen op pagina 172:
links: *Galerij op de zijbeuken met in de toren de nooduitgang.*
midden: *Zijgevel met een nieuwe gevelinvulling op de beganegrond.*
rechts: *Hoge ramen van het transept.*

Interieur

entree en ontsluiting
In de voorgevel zijn de deurbellen met camera en de brievenbusjes ingebouwd. De voorruimte in de kerk is vrijgelaten, zodat de bewoners hun postbusje binnen kunnen openen en de glas-in-loodramen over de hoge ruimte mooi uitkomen. Deze voorhal loopt uit in een hoge hal met links en rechts een zestal maisonnettewoningen.

Vervolgens komt men binnen op het centrale middenatrium met een flauwe trap, die naar twee pleinniveaus toeloopt. Onder dit eerste niveau bevinden zich de bergingen en meterkasten. Leuk detail is dat van voren naar achteren het hele doorzicht door de kerk open is gelaten. Dit is ook het geval onder de trap en tussen de bergingen. De achteringang is op deze as gelegd.

In de transepten en onder het tweede plein zijn appartementen ondergebracht. Vanaf dit tweede plein is een mooi overzicht over de gehele kerk te zien.

Gaan we verder naar boven dan kunnen we via de noordzijde naar buiten en over het dak de laatste woningen onder de kap bereiken. Deze maisonnettes zijn noord-zuid georiënteerd met een terras op het zuiden en een prachtig uitzicht over Arnhem. Via de torens, waardoor de nooduitgang loopt, kunnen we de kerk verlaten.

woningen
Er is een grote verscheidenheid aan woningtypes variërend van 60 tot 115 m2 bestaande uit één of vier vertrekken met een dakterras, tuin of balkon. Iedere woning heeft wel een aantal kerkelijke elementen in zich, zoals glas-in-loodramen, gewelfde plafonds of spitsboogvensters. Er is veel gebruik gemaakt van vides en maisonnettewoningen. Hierdoor is in iedere woning afzonderlijk veel aan ruimtewerking gedaan, waardoor het specifieke van een kerk nog voelbaar is.

gemeenschappelijke ruimten
Een groot deel van de kerk is open gehouden, waardoor er veel gemeenschappelijke ruimten zijn. Voorbeelden hiervan zijn de entreehal en de twee verspringende binnenpleinen. Met name het hoge plein nodigt uit om diverse activiteiten te ontplooien. Toch wordt hier zelden méér gebruik van gemaakt dan verkeersruimte.

bergruimte
Op de begane grond ter plaatse van het oude koor zijn de bergingen te vinden.

installaties
Ook de installaties en meterkasten zijn ter plaatse van het oude koor ondergebracht.

Afbeeldingen op pagina 174:
boven links: Bergingen ter plaatse van het oude koor.
boven midden: Spitsboogvensters en gewelven in de entresolwoning.
linksonder: Het tweede plein aan de oostzijde.
rechts: Spitsboogvensters en gewelven in de transeptwoning.

constructie
Zware transportmiddelen en grote elementen waren om verschillende redenen niet toepasbaar. De wanden zijn over het algemeen opgebouwd uit grote kalkzandsteen elementen en metalstud. De vloeren zijn van anhydriet.

materiaalgebruik
Qua materialisering voor de vloeren is een duidelijke overgang van buiten naar binnen waar te nemen. Hoe meer men naar het altaar toeloopt, hoe duurzamer het materiaal, beginnend met donkere straatklinker (haast kloostermoppen) tot natuurstenen tegels. Houten loopbruggen, rvs-leuningen, luxe deuren en dergelijke geven aan dat de huurprijzen niet gering zijn.

Afbeeldingen op pagina 176:
links: *De nieuwe wanden van de maisonnettes in het schip.*
midden: *Trap, lift en loopbrug in eigentijdse materialisering.*
rechts: *Nieuwe wanden in de transepten en tegen de houten gewelfbogen.*

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Het koor en de plaats van het altaar zijn in principe herbestemd tot installatie- en bergruimte. De ruimte erboven is echter ook in het huidige gebruik ontworpen tot belangrijkste ruimte, het hoofdplein. Dit is met name terug te vinden in de plafondschilderingen die hier te voorschijn zijn gehaald in tegenstelling tot die bij de gewelven in het middendeel.

Verder zijn op dit bovenplein diverse ornamenten (terug)gehangen en is ook de materialisering iet wat verbijzonderd. De vloertegels en ingebouwde verlichting geven deze ruimte extra sfeer.

De oost-westas, die over zijn volle hoogte vrij is gelaten, doet de kerkruimte nog zeer goed doen ervaren. Dit is ook het geval in de hoge entreeruimte in samenspel met een aantal bewaarde kerkelijke elementen.

Bewaarde kerkelijke elementen

In de entreehal treffen we nog wijwaterbakjes en glas-in-loodramen aan, maar ook de oude deuren zijn hier gehandhaafd.Op het hoofdplein is een grote verzameling van kerkelijke elementen terug te vinden. Zo zijn er diverse steen beeldhouwwerken aan de wanden opgehangen evenals de eerste steen met op schrift: “Prim. Lapis hic positus est die 22 juni 1910.”

Verder zien we hier nog een heel aantal wijdingskruisjes en tonen de houten gewelven prachtige schilderingen. Hier, maar ook door het gehele gebouw sieren vele glas-in-loodramen de verschillende ruimten.

Afbeeldingen op pagina 178:
linksboven: Plafondschilderingen boven het door.
linksonder: Een wijdingskruisje, oude deuren en een wijwaterbakje in de hal.
rechts: De doorlopende oostwestas naar het koor met de oorspronkelijke glas-in-loodramen.

4.2 Concluderende vergelijking

kerkgemeenschap
Van de elf bezochte kerken was het overgrote gedeelte katholiek, maar ik acht dit niet representatief om geldige uitspraken op te baseren. Bekijken we voor het geloofsaspect de gehele lijst met herbestemde kerken tot woningen, dan hebben we een beter uitgangspunt voor handen. Hierbij zien we dat grofweg de ene helft tot katholieke parochies behoorden. De andere helft is verdeeld over de verschillende protestantse kerkgemeenschappen, waarvan het grootste deel tot de hervormde kerk gerekend kan worden. We hebben bij de bespreking van de herbestemmingsbeleiden gezien dat dit niet geheel in overeenstemming is met wat de kerkgemeenschappen beweren. Het aantal katholieke kerken zou veel lager moeten liggen dan van de protestantse. De Katholieke Kerk laat zich immers liever niet in met herbestemming, laat staan een profane functie als wonen. Dat het aandeel herbestemde hervormde kerken onder de Protestanten het grootst is, ligt wel in de lijn der verwachting.

bouwjaar
Wat bouwjaar betreft zien we dat de meeste van deze kerken eind 19e begin 20e eeuw zijn gebouwd. Zoals beschreven bij de bouwperioden van de kerken is dit niet verwonderlijk. Deze kerken zijn nog niet allemaal monument en qua stijl vaak van mindere waarde dan hun voorgangers. Dit maakt herbestemming juridisch en architectonisch eenvoudiger. Hierbij moet ook gekeken worden naar de hoeveelheid kerken in de directe omgeving van hetzelfde geloof. Bij afname van het aantal kerkgangers moeten in deze dichter bekerkte gebieden sneller kerken afgestoten worden.

Tevens hebben we gezien dat gedurende deze periode van stadsuitbreidingen veel kerken zijn gebouwd. Door dit grote aantal kerken uit dezelfde tijd zijn ze minder uniek en makkelijker her te bestemmen. Bovendien wil deze locatie zelf ook nog wel eens een reden zijn. Het gaat dan om een wijk, waar nu nog maar weinig katholieken of protestanten wonen. Afstoten en herbestemmen is dan een niet zo'n vreemd gevolg. De Verlosserskerk te Rotterdam, de Oosterkerk in Groningen, de Sint Jozefkerk in Zwolle en de OLV-kerk te Arnhem zijn hier min of meer voorbeelden van. De overige kerken liggen over het algemeen op meer binnenstedenlijke locaties, waarbij de eerste reden waarschijnlijk een grotere rol zal hebben gespeeld.

verbouwingsjaar
Begin jaren '80 zijn de eerste grote kerken tot woningen herbestemd. Uit vrees voor onvoorziene kosten zijn er in eerste instantie goedkopere woningen ingebouwd. Later bleek, dat wonen in een voormalige kerk juist heel aantrekkelijk werd gevonden en is men duurdere appartementen in de leeggekomen kerken gaan ontwerpen. Ook het materiaalgebruik en de grootte van de woonruimte is met deze rijkere omstandigheden luxueuzer geworden. De gemeenschappelijke ruimte zijn over het algemeen niet groter geworden zoals ik aanvankelijk verondersteld had. Ik dacht dat het typerend voor de beginperiode van hergebruik van kerken tot woningen zou zijn, dat de gehele kerk werd volgebouwd en later meer open ruimten zouden worden gemaakt. Maar we zien zowel bij de oudere kerken grote gemeenschappelijke ruimten als volgepakte kerken bij de nieuwere varianten.

Opmerkelijk is wel dat de eerste herbestemde kerken protestantse kerken waren, terwijl de latere vrijwel alleen tot een katholieke parochie behoorden. De reden hiertoe is mij onbekend. Wellicht dat het te maken heeft met het feit dat de Katholieken in eerste instantie terughoudender zijn geweest wat betreft herbestemming. In de beginjaren vanaf 1960 schrok men namelijk niet terug van slopen en werd hiertoe eerder besloten dan tot het bestemmen.

gemeenschapsvorm
Hoewel dit minder relevant is voor deze scriptie, vond ik het verschil in intensiteit van de leefgemeenschappen wel noemswaardig. Zo is er bij huurwoningen nauwelijks contact tussen de bewoners, terwijl deze binding er bij de koopwoningen veel meer is. Dit is min of meer logisch te verklaren vanwege de Vereniging van Eigenaren. Als Vereniging van Eigenaren moeten de bewoners minimaal eenmaal per jaar bij elkaar komen om de jaarrekening te bespreken. Van deze structuur is bij de gekochte appartementen altijd sprake, terwijl dit bij de huurwoningen uitgesloten is. Er is immers maar één eigenaar in het laatste geval. Bij hen is het meestal de betrokkenheid van de bewoners die reden zijn tot meer georganiseerde activiteiten. Dit zagen we met name bij oudere bewoners, zoals in de St. Martinuskerk in Utrecht en de St. Jozefkerk in Zwolle.

Mijn ervaring is bovendien dat de mensen die huren, niet graag hun woningen laten zien. De kopers echter tonen met veel trots de mooie plekjes van hun woning. Uiteraard moet hierbij gezegd dat eigenaren bewust gekozen hebben voor de woning en dat deze woningen over het algemeen ook luxueuzer zijn uitgerust. De huurders zijn meestal bij toeval in de kerk komen te wonen, wat vaak een leuke bijkomstigheid was.

Exterieur

gevels
Algemeen kan er over het exterieur opgemerkt worden, dat het toevoegen van gevelopeningen noodzakelijk is om te voldoen aan de geëiste lichttoetreding, maar dat dit vaak enorme gevolgen heeft voor het gevelbeeld. Vooral ook de verplichting tot het hebben van een buitenruimte geeft zowel problemen bij de inpassing van het ontwerp in de plattegrond als bij de aanpassing van de gevels. Naar aanleiding van de bespreking van de bezochte kerken en concluderend over het gevelontwerp kan er gezegd worden, dat er door de jaren heen steeds meer in harmonie met de oude kerk is omgegaan, maar dat er telkens een eigentijdse invulling aan is gegeven.

De Zuiderkerk te Groningen, de Verlosserskerk te Rotterdam en de Oosterkerk te Groningen zijn dé voorbeelden, waarbij de aantastingen van het gevelbeeld het grootst zijn. Het gaat dan nog niet zozeer om de voor- of straatgevel -die is zoveel mogelijk intact gehouden, maar om de drie andere zijden van het kerkgebouw. Aanzienlijke delen hiervan zijn weggebroken en opnieuw ingevuld, waarbij het oorspronkelijke gebouw nauwelijks nog herkenbaar is. Dat het hierbij gaat om drie exemplaren uit de beginperiode van het herbestemmen tot woningen is hier ongetwijfeld de verklaring voor.

Ook de Verlosserskerk in Alkmaar, de Heilige Hartkerk in Utrecht en de Sint Jozefkerk in Zwolle zijn behoorlijk in hun verschijnen aangetast. De Sint Jozefkerk valt hierbij min of meer uit de toon. De wijze van aantasting is uniek te noemen, aangezien er nadrukkelijk gekozen is om de afbraak te laten zien. Hierdoor wordt het verschil tussen oud en nieuw extra belicht, wat dit concept een meerwaarde geeft.

Bij de andere twee kerken is de aantasting niet zozeer te vinden in afgebroken delen van de voormalige kerk, maar in de toevoeging van gevelopeningen. Bij de Heilige Hartkerk is dit nog enigszins te verantwoorden door de eigentijdse invulling van deze raampartijen, zodat in één oogopslag duidelijk is dat we met een herbestemde kerk te maken hebben. Bij de Verlosserskerk daarentegen heeft de architect een halfslachtige oplossing voor de ramen toegepast. Zij lijken rechtstreeks van de sociale nieuwbouw woningen te zijn geplukt. Bovendien zijn zij in zo'n nette verdeling in het gevelvlak geplaats, dat men eerder denkt met een bejaardentehuis te maken te hebben waarop een leuk torentje is gezet dan dat er sprake zou zijn van een herbestemde kerk.

De overige bezochte kerken -dit zijn de Grote Kerk in Hoorn, de Sint Martinuskerk in Utrecht, de Sint Josephkerk in Hilversum, de Heilige Hartkerk in Haarlem en de OLV-kerk in Arnhem - zijn vrij goed in overeenstemming met het kerkgebouw behandeld. Er zijn gevel- en dakopeningen aangebracht die aansluiten bij de stijl, grootte en vorm van de oorspronkelijke ramen. Met name bij de latere herbestemmingsprojecten is hieraan een eigentijdse draai gegeven.

parkeren
Afsluitend bij het exterieur wil ik ook de parkeeroplossingen bespreken. Deze kerken staan immers over het algemeen in dichtbebouwde gebieden, wat veel parkeerproblemen oplevert. Toch zijn de kerken herbestemd tot woningen nog enigszins gelukkig, aangezien het aantal auto's nog beperkt is. Het probleem neemt pas echt grote proporties aan wanneer een kerk wordt herbestemd als schouwburg, uitgaansgelegenheid of een ander commercieel doeleind. Bij kerken als de Zuiderkerk en Oosterkerk

Afbeeldingen op pagina 184:
linksboven: Zijgevel Oosterkerk in Groningen.
linksonder: Zijgevel Sint Jozefkerk in Zwolle.
rechts: Achtergevel Zuiderkerk in Groningen.

in Groningen, de Verlosserskerk in Rotterdam en de Heilige Hartkerk in Haarlem is het parkeren van minder grote betekenis. Het overgrote deel van de huurders beschikt nog niet over een auto. Parkeren in de straat is dan voldoende.

Bij de andere kerken moet er echter wel degelijk rekening gehouden worden met het bezit van één en soms wel twee auto's per woning. Met name in de binnenstad levert dit grote problemen op. In Utrecht bij de Sint Martinuskerk en in Arnhem bij de OLV-kerk was dit het meest nijpend. Voor het parkeren van de auto op het terrein moet een plek gehuurd worden. Hierbij hebben we gezien dat de Sint Martinuskerk het meest luxueus is, vanwege de mogelijkheid in de garage onder de kerk te parkeren. De overige kerken voorzien in de parkeerbehoefte op de pleintjes rondom de kerk en in de straat.

Afbeeldingen op pagina 186:
linksboven: Voorgevel Sint Josephkerk in Hilversum.
linksonder: Entreepartij OLV-kerk in Arnhem.
rechts: Voorgevel Sint Martinuskerk in Utrecht.

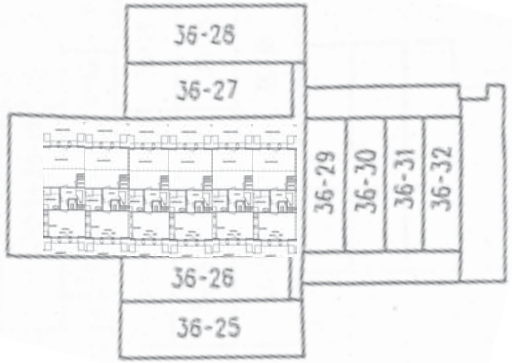
36-28
36-27
36-29
36-30
36-31
36-32
36-26
36-25

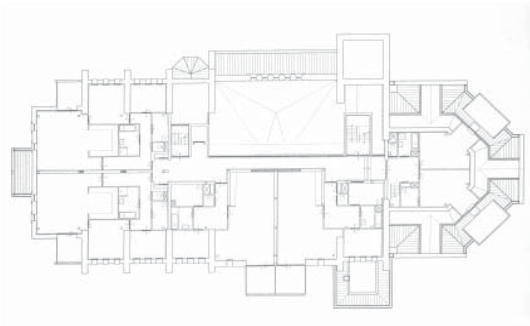

Interieur

Bij de vergelijking van het interieur gaat het met name om de indeling van de kerkplattegronden. Hierbij kijk ik puur naar de ruimtelijke indeling zelf. De overeenkomsten met de kerkelijke onderlegger stip ik wel aan, maar zal ik hierop volgend diepgaander bespreken bij de herbestemming van de belangrijke plaatsen in een kerk. Grofweg komt er bij de bezochte kerken een drietal indelingsvarianten helder naar voren:

oostwest-as
Dit is de meest voor de hand liggende variant, waarbij de plattegrond van de voormalige kerk min of meer overgenomen wordt. Het middenpad over de lengte-as (oost-west) wordt overgenomen als gang met aan weerszijden woningen. Deze woningen liggen dus over het algemeen of op het noorden of op het zuiden, wat niet voor iedereen voordelig uitpakt. Dit is het geval bij de Grote Kerk in Hoorn, de Oosterkerk in Groningen, de Sint Josephkerk in Hilversum, de Heilige Hartkerk in Haarlem en de OLV-kerk in Arnhem. Hierbij worden het begin en einde van de lengte-as meestal vormgegeven als grote gezamenlijke hal. Kerkelijk gezien zijn dit ook de belangrijke plaatsen met de entree aan de ene zijde en het koor aan de andere zijde.

noordzuid-oriëntatie
Bij deze variant liggen de woningen ook noordzuid-geöriënteerd maar beslaan de gehele noord-zuidas. De Sint Martinuskerk te Utrecht, maar ook de hoger gelegen woningen van de OLV-kerk te Arnhem zijn op deze wijze ontworpen. Voordeel van deze woningen is dat ze erg gunstig ten opzichte van het zonlicht liggen. De bewoners hebben zowel warme en zonnige als koele en gelijkmatig verlichte vertrekken.

vide in het middendeel
Dit type is een veel voorkomende variant. Aan een vide in het middengedeelte van de kerk liggen de woningen, waarvan het overgrote deel op de oude entree en het koor is geplaatst aan de voor- en achtergevel. Dit zien we bij de Zuiderkerk in Groningen en de Verlosserskerk in Rotterdam.
Het andere deel van de woningen ligt of wel aan de zuidzijde van de vide of wel aan de noordzijde. De vide grenst dan direct aan één van beide gevels. Voorbeelden hiervan zijn de Sint Jozefkerk in Zwolle en de Heilige Hartkerk in Utrecht. De Verlosserskerk in Alkmaar heeft zijn vide geheel in het midden, waarbij de entreegevel is vrijgelaten. Dat ter plaatse van deze vides de volle hoogte van de kerk ervaren kan worden is een waardevol architectonisch aspect.

Afbeeldingen op pagina 188 links:
linksboven: Kerkramen en gewelfbogen van de OLV-kerk in Arnhem.
rechtsboven: Kerkramen en gewelfbogen van de Sint Martinuskerk in Utrecht.
onder: Gewelfbogen van de Sint Josephkerk in Hilversum.

Afbeeldingen op paginga 188 rechts:
boven: Oostwest-as georienteerde woningen van de Sint Josephkerk in Hilversum.
midden: Noordzuid-georienteerde woningen van de OLV-kerk in Arnhem.
onder: Vide in het middendeel van de Heilige Hartkerk in Utrecht.

Herbestemming belangrijke plaatsen van de kerk

Zoals naar voren is gekomen in het hoofdstuk 'Katholieken & Protestanten' hebben de Protestanten veel minder belangrijke plekken in hun kerk dan de Katholieken. Bovendien zijn die plekken bij de Katholieken van veel grotere waarde door de wijding die zij hebben ondergaan. Zowel de sacristie als de consistorie zijn in de meeste gevallen niet aanwezig of van mindere waarde, net als de biechtstoelen en de koorgalerij. Het is vooral het hergebruik van het liturgisch centrum met de preekstoel of ambo en hoogaltaar, die de nodige aandacht verdiend.

Opvallend is namelijk, dat de belangrijke plekken van de kerk in de nieuwe plattegrondindeling nauwelijks van betekenis zijn. De precieze plek waar de pastoor of priester stond, heeft bijna in geen enkele kerk een belangrijke functie gekregen. Van de elf bezochte kerken hebben de architecten er slechts bij twee iets van weten te maken. De Oosterkerk te Groningen en Heilige Hartkerk te Haarlem zijn de uitverkorenen met een gemeenschappelijke ruimte op deze plek. Ook bij de Grote Kerk in Hoorn en de OLV-kerk in Arnhem is er in dat opzicht enigszins rekening meegehouden. Dit is echter letterlijk verder te zoeken, aangezien deze belangrijke plek in beide gevallen niet op het begane grond niveau te vinden is, maar op een hoger gelegen verdieping.
In sommige kerken is het zelfs zó, dat er toiletten of bergingen op deze plekken zijn te vinden. Bij de Verlosserskerk in Rotterdam staat hier bijvoorbeeld het trappenhuis, in de Sint Jozefkerk in Zwolle zijn er de fietsenstallingen geplaatst en bij de Heilige Hartkerk in Utrecht zijn hier de entrees met toiletten gegroepeerd. Bij de overige kerken zijn er gewoon woningen op deze plaats te vinden. Dit is natuurlijk erg mooi voor de desbetreffende bewoners, maar minder respectvol voor de oude functie.

Daarnaast vind ik de doopkapel ook van dergelijke waarde, dat ik hier even stil bij wil blijven staan. Bij de katholieke kerken was er bij vier kerken een doopkapel aanwezig. Dit zijn de Sint Martinuskerk te Utrecht, de Sint Josephkerk te Hilversum, de Sint Jozefkerk te Zwolle en de Heilige Hartkerk te Utrecht. In de eerste twee kerken is er een woning op deze plek te vinden. Bij de laatste twee is hierin een stilteruimte respectievelijk een loze ruimte ondergebracht. Met name deze stilteruimte is vrij uniek te noemen, omdat in geen van de andere herbestemde kerken deze voortzetting terug te vinden is.

Ik zelf vind het erg vreemd dat er zo weinig rekening met deze plekken is gehouden. Blijkbaar is er alleen naar de vormgeving van de ruimtes zelf gekeken en naar een functionele en economisch voordelige indeling. Ook kan het zijn dat de architecten andere waarden hechten aan deze plekken dan ik ze in eerste instantie benader. De kerk is voor hen misschien een 'gewoon' gebouw geworden. Wellicht ook zijn de ontwerpers van mening dat de belangrijke plaatsen geen publieke ruimten hoeven te zijn.

Afbeeldingen op pagina 190:
linksboven: Biechtstoelen als meterkasten in de Heilige Hartkerk in Utrecht.
rechtsboven: Trappenhuis op het koor van de Zuiderkerk in Groningen.
linksonder: Gemeenschappelijke woonkamer op het koor van de Heilige Hartkerk in Haarlem.
rechtsonder: Tennistafel op de koorgalerij van de Heilige Hartkerk in Haarlem..

Bewaarde kerkelijke elementen

De bewaarde kerkelijke elementen verschillen sterk. Dit heeft uiteraard te maken met welke kerk je te maken hebt. Een protestantse kerk is over het algemeen zeer sober. Tijdens mijn bezoeken aan protestantse woonkerken ben ik dan ook nauwelijks kerkelijke elementen tegen gekomen.
Katholieke kerken hebben veel meer typerende onderdelen in hun kerkinterieur. Bij deze groep is het bovendien van belang onder welk bisdom de kerk valt en hoe daarbinnen over herbestemming wordt gedacht. We hebben gezien, dat in alle bezochte katholieke kerken - met uitzondering die in Alkmaar - behoorlijk veel kerkelijke elementen zijn achtergebleven. Dit komt overeen met de wetenschap, dat met name de kerken van de bisdommen Den Bosch en Utrecht het soepelst in het behoud van kerkelijke elementen zijn.

Bij de OLV kerk in Arnhem is men het meest gul geweest. Hier zijn zelfs de wijdingskruisjes en beelden blijven hangen. Normaal gesproken zouden deze met alle altaren, het altaarkruis, de doopvont, de kerkklokken en de preekstoel uit de kerk zijn weggenomen. Soms zien we kruiswegstaties, beelden, wandschilderingen of biechtstoelen, maar meestal blijft het bij wijwatervaten/-bakjes, offer- of collectebakjes en sleutelkastjes. Natuurlijk zijn er ook een aantal kerkelijke elementen terug te vinden in de architectuur zelf zoals de treden van het priesterkoor, kaarsnissen en glas-in-loodramen, hoewel deze laatste nogal eens moeten verdwijnen vanwege de vereiste lichttoetreding.

Van de bewoners is echter ook de opmerking gekomen dat er goed overleg met de aannemer moet zijn over dit soort zaken, voordat het kerkinterieur in de afvalcontainer verdwijnt, hetzij wordt ‘meegenomen’.

Afbeeldingen op pagina 192:
linksboven: Gewelfschilderingen in de Sint Martinuskerk in Utrecht.
onderlinks: Kerkdeuren van de Zuiderkerk in Groningen..
onder midden: Zuilen, glas-in-loodramen en houten gewelven van de Grote Kerk in Hoorn.
rechts: Wandnisje van de Heilige Hartkerk in Utrecht.

5 Conclusie

Afsluitend zal ik dit onderzoek beëindigen met de beantwoording van mijn voorafgestelde onderzoeksvragen en weergeven hoe ik de conclusies van deze scriptie in de laatste fase van mijn studie zal voortzetten en uitdiepen. Tenslotte zal ik een aantal aanbevelingen geven voor eventueel vervolgonderzoek.

In herinnering brengend herhaal ik hier de onderzoeksvragen zoals ik mij die zelf gesteld had bij aanvang van deze scriptie:

- Wat zijn de verschillen tussen het Katholieke en Protestantse geloof en hoe gebruiken zij hun kerk daarin?
- Wat is het herbestemmingsbeleid van de verschillende kerken?
- Hoe zijn de kerken hergebruikt, als er gekeken wordt naar de plattegrondindeling? En hoe zijn de belangrijke kerkelijke plekken daarin herbestemd?
- Wat zie je terug van de kerkelijke ruimte en aan kerkelijke elementen?

5.1 Onderzoeksvragen

Wat zijn de verschillen tussen het Katholieke en Protestantse geloof en hoe gebruiken zij hun kerk daarin?
Het Katholieke geloof is voornamelijk een beeldend geloof met veel rituele handelingen. Deze traditionele gewoonten maken, dat het in het kerkgebouw zelf zowel tijdens de mis als daaromheen een dynamisch gebeuren is. De processie, de bereiding en het uitdelen van lichaam en bloed van Christus tijdens de eucharistieviering zijn hier voorbeelden van, maar ook het aansteken van een kaarsje en het bidden in een kapel.
In het Protestantse geloof is dit veel minder het geval. De gelovige gaat alleen voor de dienst naar de kerk op gezette tijden en hoort hier vanuit de zitbanken de preek van de dominee als lering aan.

Een tweede verschil is te vinden in de aanhang van de sacramenten. Dit heeft directe gevolgen voor de inrichting van de kerk. Het is met name de biecht en de eucharistie, waarin de beide kerken sterk verschillen. De biecht kennen de Protestanten niet, terwijl de Katholieken hier zelfs belangrijke plaatsenvoor in hun kerk hebben ingericht, de biechtstoelen. De eucharistie komt bij de Katholieken bij elke mis terug. Bij de Protestanten vindt deze alleen plaats op bijzondere dagen. Door dit verschil in frequentie en de waarde die eraan wordt gehecht, is het verschil in gebruik van de kerk goed uit te leggen. Bij de Katholieken is deze eucharistie het centrale gedeelte van de mis en is dan ook geconcentreerd rondom het altaar. Bij de Protestanten is het de leer of het Woord zelf, die centraal staat en vanaf de preekstoel verkondigd wordt.

Wat is het herbestemmingsbeleid van de verschillende kerken?
Groot verschil tussen de katholieke en protestantse kerk is dat de katholieke kerk gewijd is en de protestantse niet. Dit geeft het katholiek kerkgebouw in geval van herbestemming bij voorbaat al een uitzonderlijk uitgangspunt en houdt in dat de kerk ontwijd moet worden. De Katholieken kijken dan ook anders tegen hun kerkgebouw en herbestemming aan dan dat de Protestanten dat doen. In hoofdlijnen komt het erop neer, dat de Protestanten vrij open staan tegenover hergebruik van hun kerken. Hierbij is de Gereformeerde Kerk het meest terughoudend, terwijl de Nederlands Hervormde Kerk hun kerken ook afstaat voor meer profane en commerciële doeleinden.

De Katholieken daarentegen beweren officieel liever te slopen dan her te bestemmen. Kijken we naar het grote aantal herbestemde kerken in Nederland dan kunnen er vraagtekens gezet worden bij de uitvoering van dit herbestemmingsbeleid. Afgezien van het feit dat de verschillende bisdommen van dit officiële beleid afstappen, is er bovendien een groot verschil in uitgangspunten tussen de bisdommen onderling. De bisdommen van Utrecht en Den Bosch staan hun kerken af voor profane functies, terwijl de andere bisdommen daar minder soepel in zijn. Deze meegaandheid zien we ook terug bij het mede afstaan van kerkelijke elementen.

Hoe zijn de kerken hergebruikt, als er gekeken wordt naar de plattegrondindeling? En hoe zijn de belangrijke kerkelijke plekken daarin herbestemd?
Bij de Katholieken is het hoogaltaar de belangrijkste plek van de kerk met daarna de ambo, de doopkapel en de biechtstoel. Verder zijn de koorgalerij en de sacristie van betekenis bij de inrichting van de katholieke kerk. Bij de Protestanten zijn dit alleen de preekstoel, de dooptuin en de consistorie.

Kijkend naar de kerken, die ik voor dit onderzoek bezocht heb, kom ik tot de verrassende conclusie dat er weinig rekening is gehouden met de belangrijke plaatsen van de onderliggende kerkplattegrond. Voor ik aan dit onderzoek begon grapte ik, dat er bijvoorbeeld op de plek van het altaar toiletten zouden zijn geplaatst. Dat dit ook daadwerkelijk gebeurd is, verbaast mij zeer. Blijkbaar hebben de architecten de kerk als 'gewone' ruimte gezien en hoeven de kerkelijk waardevolle plaatsen niet publiek te zijn.

Binnen de elf bezocht kerken zijn er drie typen plattegrondindelingen te herkennen onderscheiden:

- **oostwest-as**

Het middenpad over de oost-westas van de kerk wordt overgenomen als verkeersruimte in de nieuwe plattegrond met rechts woningen op het noorden en links woningen op het zuiden. De eindpunten van deze as worden over het algemeen herbestemd als gemeenschappelijke ruimten. Kerkelijk gezien zijn deze plekken ook belangrijke plaatsen met de entree aan de ene zijde en het koor aan de andere zijde.

- **noordzuid-oriëntatie**

Bij dit type beslaan de woningen de gehele breedte van de kerk en zijn dan ook meestal noordzuid-geörienteerd. Dit heeft als voordeel dat de bewoners zowel over warme en zonnige als over koele en gelijkmatig verlichte vertrekken beschikken. De oost- en westzijde als gevels met erachter belangrijke gevels kunnen hierbij vrijgelaten worden.

- **vide in het middendeel**

Aan een vide in het middengedeelte van de kerk liggen de woningen. Meestal wordt één zijde van de vide vrijgelaten en aan de gevel geplaatst, zodat er veel licht naar binnen door kan dringen en de volle hoogte van de kerk ervaren kan worden. Het centrale gedeelte van de kerk, waar de gelovigen gezeten hebben, blijft herkenbaar, terwijl de belangrijke plaatsen meestal in de woningen zelf verdwijnen.

Wat zie je terug van de kerkelijke ruimte en aan kerkelijke elementen?
Katholieke kerkinterieuren bezitten een schat aan beelden en religieuze voorwerpen. In een protestantse kerk zie je ze veel minder. Vandaar dat deze kerkelijke elementen bij herbestemming in grotere aantallen bij een voormalige katholieke kerk worden aangetroffen dan bij een protestantse. Bij de katholieke kerk is het bovendien van belang tot welk bisdom de herbestemde kerk behoorde. Wederom zijn het de bisdommen van Utrecht en Den Bosch die hierop het soepelste beleid voeren. Toch zullen zij zelden gewijde voorwerpen afstaan.

5.2 Afstuderen

Na dit onderzoek zal ik dit onderwerp verder bestuderen bij het maken van mijn afstudeeropwerp. Hierbij zal ik het herbestemmingsvraagstuk nader uitdiepen voor een specifieke ontwerpopgave. Vóór het schrijven van deze scriptie zou de Nieuwe Kerk aan de Duinstraat in Schevingen als uitgangspunt dienen voor deze ontwerpopgave. Dit is een nederlands hervormde kerk, die op dit moment leegstaat. Al schrijvende kwam ik er echter achter dat een katholieke kerk voor mij veel vanzelfsprekender en interessanter zou zijn. Het is immers de vraag rondom herbestemming van kerkelijk belangrijke plaatsen, die mij bezig houdt en deze zijn vooral in een katholieke kerk te vinden. Ik ben daarom op zoek gegaan naar een katholieke kerk, welke zeer waarschijnlijk de Allerheiligste Sacramentskerk aan de Sportlaan in Den Haag zal zijn.

Zoals uit deze scriptie is gebleken vind ik het met name verbazingwekkend dat er tot nu toe weinig aandacht is besteed aan de belangrijke plaatsen van de voormalige kerk. Bovendien is er mijns inziens te weinig rekening gehouden met het religieuze karakter van zo'n bijzonder gebouw als een kerk. Naast de ruimtelijkheid en haalbaarheid van het plan moet ook deze bijzonderheid in het ontwerp meegewogen worden. In mijn afstudeerontwerp zal hier dan ook veel nadruk op komen te liggen. De volgende ontwerpvragen stel ik hierbij centraal:

- Hoe kan ik de kerk in- en opdelen niet alleen uitgaand van de geanalyseerde typen, maar op andere mogelijkhedenverder studerend?
- Hoe kan ik de spanning tussen de grote kerkruimte en kleine woonvertrekken duidelijk voelbaar maken? Hoe kun je bovendien de karakteristieke ruimtelijkheid blijven ervaren en toch iedere bewoner een eigen deel in zijn woning geven?
- Hoe ga ik om met de gewijde plaatsen in de kerk?
- In hoeverre kan er met de gewijde ruimten van een kerk omgegaan worden bij het maken van een herontwerp / herbestemming van een kerk, waarbij de nieuwe functie zoveel mogelijk terugverwijst naar het oude gebruik? Voortbordurend op deze scriptie is het van belang mezelf de vraag te stellen of belangrijke plaatsen van de kerk openbaar zouden moeten blijven, of dat de woningen niet veel interessanter zijn als juist hier die plekken terug te vinden zijn?
- Hoe ga ik om met de ontmoeting oud / nieuw in zowel de materialisering als detailering?
- Wat kan ik doen met de constructie en installaties?

5.3 Aanbevelingen

- Aanvullen en bijhouden van de kerkenlijst van herbestemde kerken, om verder nuttig onderzoek te kunnen verrichten. Deze lijst heb ik voor een deel samengesteld met gegevens van een medestudente, Ciska Gorter. Wij zouden graag zien, dat afstudeerders op ditzelfde onderwerp deze lijst zullen aanvullen om betere inzichten te krijgen in de mogelijkheden binnen herbestemming van kerken.
- Naast het uitbreiden van de lijst van kerken, die herbestemd zijn ook inzicht krijgen in de hoeveelheid kerken, die leeg staan of komen te staan.
- Onderzoek doen naar en oplossingen vinden voor veel voorkomende installatie-, bouwfysische constructieve problemen bij herbestemde kerken.
- Nader bestuderen van de verschillen in herbestemmingsbeleid tussen de bisdommen onderling en de verschillende protestantse kerkgemeenschappen onderling.

Literatuurlijst

Boeken

Baltus, J.M., A. Boezaard en J.L.N. Dijkstra:
De Grote Kerk te Hoorn, Edeca, Hoorn, maart 1983

Constantinus, P.O.F.M. Cap., H. Nelissen:
Liturgie en kerkelijke kunst, 't Groeit, Antwerpen, juni 1950

Kleijn, Jos Smit, Claudia Thunnissen, Koen:
Nederlandse bouwkunst, een geschiedenis van tien eeuwen architectuur, Atrium, i.o.v. ICOB bv, Alphen aan den Rijn, 1995

Twijnstra Gudde nv, Deventer:
Onderzoek naar de gewenste voorzieningen Pieterskerk te Leiden, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk, juni 1983

Swigchem, C.A. van, T. Brouwer, W. van Os:
Een huis voor het Woord, Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1984

Pollmann, Tessel:
Herbestemming van Kerken, Een ontnuchterend relaas, Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, Den Haag, 1995[10]

Thomsen, A.F. Prof. Ing.:
De kunst van het renoveren, Nationale Renovatie Prijs 1999, Delft University Press, 1999[11]

Nelissen, N.J.M. Prof. Dr., Dr. J. Smits, Drs. M.J.S. Bogie en Drs. J. Voorzee:
Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!, Stichting Pandenbank Noord-Brabant, 1999[8]

Onbekend
Groot Nieuws Bijbel, Katholieke Bijbelstichting, Boxtel en Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 1991

Notities, nota's e.d.
Centrum voor architectuur en stedebouw Tilburg (CAST):
Hergebruik monumentale kerkgebouwen - Tilburg, verslag van een werkconferentie op 8 januari 1996

Lingen, A. Van der dr.:
Voorkomen is beter dan genezen, discussienota CIO-K, Commissie kerkelijke Gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-K), Leidschendam, augustus 1999

Diocesaan bestuurscollege:
Tent van God, Een notitie over de kerkgebouwen in het bisdom Rotterdam, Rotterdam, Allerheiligen 2001

Scripties
Ambachtsheer, H.F. en R.J. de Booij:
Goddeloze kerken, Technische Hogeschool Delft, afdeling der Bouwkunde, werkgroep restauratie, april 1979[7]

Draijer, Afke en Marjolein Ippel:
Geschiedenisscriptie, kode B030F012, TU Delft, Delft, maart 1987[14]

Denge, Ben ter en Co van Langen:
Hergebruik van kerken, TU Delft, Delft, december 1987

Bedaux, Thomas:
Hergebruik van kerken, TU Delft, 1996

Janssen, Sandra:
Doodzonde, Eindhoven verliest haar religieus erfgoed, Gemeente Eindhoven, 1998[3]

Verkoop- en verhuurbrochures
Josephkerk St., Hilversum:
Wonen in de St. Josephkerk, 15 koopwoningen, 16 huurwoningen, Woningstichting Dudok Hilversum

Jozefkerk Sint, Zwolle:
72 woningen voor 55-plussers in Assendorp, Wonen in en om een voormalige kerk, Stichting Woningbeheer Zwolle

OLV-kerk, Arnhem:
32 Hemelse appartementen in v/h 'De Kerk', Portaal Arnhem/Nijmegen

Martinushof St., Utrecht:
St. Martinushof, uniek wonen in utrechtse binnenstad, 38 woningen in voormalige kerk en pastorie

Zuiderkerk, Groningen:
Het gevarieerde woningaanbod van Patrimonium 2001/2002, christelijke woningstichting Patrimonium Groningen

Artikelen

Boon, Jaap van der:
Kerk in trek als woning en atelier, **Friesch Dagblad**, 3 maart 2001[5]

Hellenberg Hubar, Bernadette van:
Een tendens tot sloop, **Noord-Holland - magazine voor de provincie-**, 5e jaargang, nr. 6, april 1986, p. 152- 164

Kemme, Roos:
Groots & meeslepend, **Elle wonen**, nr. 42, feb/mrt 1999, blz. 52 t/m 61[4]

Kolkmeijer, Marein:
Wonen onder de gewelven, **Bouwwereld**, nummer 13, 29 juni 1998, p. 24-26

Kragten, Ron:
Woningen worden zichtbaar in onttakelde Martinuskerk, **Utrechts Nieuwsblad/NZC**, 26 oktober 1988

Leeuwen, van Peter:
Van bidden naar wonen, **Aedes-magazine**, 16-17, 1999, p.20-23

Melet, Ed:
Signalementen, **Renovatie & Onderhoud**, no. 243, oktober 1996, p. 13[13]

Nijenhuis, Hans:
Wonen in de kerk van Juinen, **NRC Handelsblad**, 20 oktober 1987

Swieten, van Peter ir.:
Verbouw Verlosserkerk Alkmaar, Van Godshuis naar meergezinshuis voor ouderen, **Renovatie & Onderhoud**, nummer 12, december 1994, p. 10-13

Zoet, Mirjam:
Nu eens woongebouw, dan weer kerk, **Wonen in beeld**, 1998, p. 146-149

Schrijver onbekend:
Engel maakt Utrechts godshuis bewoonbaar, **Cobouw**
Hemelse appartementen, **Mebest**, 63e jaargang, nummer 4, aug./sept. 2000, p. 16-17
Van kerk naar studentenwoningen, **Duurzaam bouwen**, 6, 1999, p. 21
Uniek verbouwingsplan behoedt Grote Kerk Hoorn voor sloop, **Cobouw**, 28 februari 1985

Audiovisio
tv uitzending van Studio RKK 26-09-2001[A]
tv uitzending van TV Gelderland, Geschiedenisbus 20-04-2002[C]

Internet
www.bmz.amsterdam.nl
www.cbs.nl
www.geschiedenis.com
www.kaski.kun.nl
www.katholieknederland.nl
www.kerkbalans.nl
www.members.home.nl

Gesprekken
drs. N. Zemering, conservator kerkelijke kunst van Bisdom Rotterdam (en Henk Boxtel)
dhr. J. Broekhuizen, SOW-kerken
dhr. H. Rosenberg, kunsthistoricus
bewoners van de diverse bezochte kerken

boeken

1 artikel RDMZ
2 boek RDMZ
3 Doodzonde, S. Janssen
4 Elle Wonen
5 Friesch Dagblad 3-3-2001, Jaap van der Boon
6 Geloof in Transformatie, B.J. Schrieken
7 Goddeloze kerken, H.F. Ambachtsheer
8 Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!
prof. Dr. N.J.M. Nelissen e.a.
10 Herbestemming van kerken, Tessel Pollmann
11 De kunst van het renoveren
12 Railsartikel
13 Renovatie & Onderhoud oktober 1996, Ed Melet
14 Scriptie Aafke Draijer en Marjolein Ippel
15 Volkskrantartikel
16 Nog nieuw leven voor Tilburgse kerken?

personen

a bewoner St. Josephkerk Hilversum
b bewoner St. Jozefkerk Arnhem
c Braaksma & Roos
d Henny Brouwer
e Joris van Driel
f Michiel Eldering
g Ciska Gorter
h Ferdinand van Melle
i Nicole Roeterdink
j werknemer monumentenzorg Utrecht
k medewerker RDMZ
l bewoner Oosterkerk, Groningen

anders

A tv-programma rkk
B website Van Stigt
C tv-programma omroep Gelderland
D members.home.nl
E www.bmz.amsterdam.nl
F www.wasline.nl

Kerkenlijst Algemeen

	plaats	adres	kerk	geloof	nieuwe functie	anno	architect	herb	architect	bron
1	Aldeboarn (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis					5
2	Alkmaar	Nieuwlandersingel	Verlosserskerk	katholiek	19 woningen voor ouderen	1933		1993	Keyzer & Van Doorn & V.A. Duijn Alkmaar	1
3	Alphen aan den Rijn		Jeruzalemkerk	gereformeerd	8 appartementen				J. Ledderhof	13
4	Amersfoort	Lange Gracht 36	OLV Ten Hemelopneming	katholiek	architectenbureau	1820		1964		7
5	Amersfoort	Ring Dorresteijn			rouwcentrum					10
6	Ammerzoden			hervormd	ruine enkerk					c
7	Amsterdam	Amstelveld	Amstelkerk	hervormd	kantoor, restaurant, kerk	1670	D. Stalpaert	1990		E
8	Amsterdam	Prinsengracht 754-756	De Duif	katholiek	cultureel centrum en kerk	1857	Th. Molkenboer	2002	Peters en Boogers	E
9	Amsterdam	Obiplein	Gerardus Majella	katholiek	archief en bibliotheek	1926	J. Stuyt	1994	A. van Stigt	10
10	Amsterdam		Kloosterkapel "de Voorzienigheid"		reclamebureau Kessels-Kramer	1882				12 15
11	Amsterdam		Nieuw Apostolische Kerk	protestant	woningen					6
12	Amsterdam	Wittenburgergracht	Oosterkerk	protestant	kantoor / buurtcentrum / expositieruimte	1671	D. Stalpaert	1985	Sier van Rhijn	10
13	Amsterdam		Oranjekerk							1
14	Amsterdam	Haarlemmerstraat 124	Posthoornkerk	katholiek	kantoren en receptieruimte		P.J.H. Cuypers		A. van Stigt	
15	Amsterdam		Pro Rege Kapel	hervormd	woning en werkplek				Jaap Dijkman	4
16	Amsterdam		Raphaelkerk		kantoren en woningen					6
17	Amsterdam	Zeedijk	St. Olofskapel	protestant	congres- en vergaderruimte	1440		1991		6
18	Amsterdam	Nieuwe Uilenburger-straat 91	Uilenburger Synagoge	joods	restauratie-atelier Nat. Restauratie Centrum	1766		1954 1988		E
19	Amsterdam	Vondelstraat	Vondelkerk of Allerheilig-ste Hart van Jezus kerk	katholiek	kantoorruimte	1885	P.J.H. Cuypers	1986	Van Stigt, Amsterdam	B
20	Amsterdam	Keizersgracht 676	Waalse kerk	waals	kunstcentrum	1856	A.N. Godefroy	1989		E
21	Amsterdam	Zandstraat 17	Zuiderkerk	protestant	informatiecentrum	1611	H. de Keijser	1979	Hans Hagenbeek	7
22	Amsterdam	Amstelveenseweg			watersportartikelenwinkel					
23	Arnhem	Kerkplein 1	Grote of Eusebiuskerk	hervormd	tentoonstellingen en kerk	1432				
24	Arnhem	Nieuweplein	Kleine Eusebiuskerk	katholiek	61 woningen (gesloopt?)	1865	H.J. Van der Brink	1987	dr. Ir. E.J. Hoogenberk, Voorstonde	14
25	Arnhem	V. Slichtenhorststr. 36	Olv kerk	katholiek	32 woningen	1910		2001	K3 architectuur en planning bv, Arnhem	b
26	Arnhem	Johan de Wittlaan	Pauluskerk	katholiek	sporthal	1950		1970		7
27	Arnhem	Parkstraat			begrafenisondernemer					
28	Baarn		Opstandingskerk	protestant						6
29	Bargebek (Fr.)			protestant	werkplaats					

Kerkenlijst Algemeen vervolg 1

	plaats	adres	kerk	geloof	nieuwe functie	anno	architect	herb	architect	bron
30	Bergen op Zoom	Grote Markt 32	De heilige Maagd	katholiek	schouwburg / concertzaal	1828	J.E. Franssen	1990	Onno Greiner, Amsterdam	10
31	Breda	Haagweg 1	Annakerk	katholiek	kantoor	1905	J.Cuypers, J.Stuyt			k
32	Breda		Heilige Hart Kerk	katholiek	24 woningen			200?	B. Baudoin, Breda	g
33	Breskens				woonhuis					h
34	Brouwershaven		Grote of St. Nicolaaskerk	protestant						1
35	Bussum		Vituskerk		orkest- en horecaruimte				Van Stigt, Amsterdam	g
36	Bussum				woningen			2001		a
37	Creil (Fl.)				woning					10
38	De Meern (Utrecht)			katholiek	staalconstructiebedrijf Metak					
39	Den Bosch	Bethaniestraat 4	St. Jacobskerk	katholiek	Noordbrabants museum					7
40	Den Bosch	St. Josephstraat 15	St. Josephkerk	katholiek	Orangerie (zalenverhuur)	1859	A. van Veggel			A
41	Den Haag		Grote of St. Jacobskerk	hervormd	multifunctionele zalenverhuur					c
42	Den Haag	Spui 175	Nieuwe Kerk	hervormd	concertzaal	1656	P. Noorwits en B. van Bassen	1976		7
43	Den Haag		Oosterkerk		Haags Ontmoetingscentrum voor Theaterkunsten	1896		1969		7
44	Den Haag	Zonneoord	Pius X	katholiek	Gezondheidscentrum			200?	Metropolis	
45	Den Haag	Nassaulaan 12	Willemskerk		kantoor (was eerst manege)	1856				7
46	Deventer	Smedenstraat	Gereformeerde kerk	gereformeerd	Oosterse bazar	1935	J.H. van der Veen	1994	Peter Ghijsen, Deventer	10
47	Dordrecht	Wijnstraat	Bonifatiuskerk		societeit en disco (Bibelot)	1825	P.Plukhooij, Bzn.	1981	Freek Prins	10
48	Dordrecht	Nieuwkerksplein	Nieuwkerk of St. Nicolaaskerk	hervormd	woongebouw, ontmoetings- ruimte en supermarkt	1592 18??	onbekend J. Van Nune	1987	Theo van Halewijn Aart van Eck	10
49	Dordrecht		Waalse kerk		warenhuis					2
50	Easterein (Fr)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis			95-'00		5
51	Eindhoven	Tramstraat	Kapel van Augustijnen		kunst- en cultuurcentrum					3
52	Eindhoven	Felix Timmermanslaan	Baptistische kerk	baptistisch	uitvaartcentrum					3
53	Eindhoven	Kerkstraat	Catharinakerk	katholiek	erediensten en concertzaal					3
54	Eindhoven	OLV-straat	OLV-kerk	katholiek	kinderspeelpaleis (gesloopt)					3
55	Eindhoven	Mimosalaan	Reformatorische kerk	reformatorisch	studio Omroep Brabant					3
56	Eindhoven		Don Boscokerk		sporthal, buurtcentrum					3
57	Eindhoven		Steentjeskerk		gem. museum Kempenland					3
58	Ellecom				sauna Wellecom	1886				10
59	Gaast (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis					5
60	Gemert				bibliotheek					6

Kerkenlijst Algemeen vervolg 2

	plaats	adres	kerk	geloof	nieuwe functie	anno	architect	herb	architect	bron
61	Gorinchem		HH Martelaren van Gorkumkerk	katholiek						k
62	Gorinchem	Haarstraat 23	R.K.kerk of H.H. Nicolaas Pieckkerk	katholiek	44 HAT-eenheden					2
63	Grouw		St. Pieterskerk	katholiek	kerk, rouwcentrum en vergaderruimte	1100				7
64	Groningen	Oosterweg 85	Oosterkerk	hervormd	22 wooneenheden	1929		1988	Sijpkes en Oving, Groningen	10
65	Groningen	Stationsstraat 12	Zuiderkerk	gereformeerd	25 wooneenheden	1901	Tj. Kuipers	1985	Sijpkes en Oving, Groningen	10
66	Haarlem	Kleverpark	Heilige Hart Kerk	katholiek	61 studentunits en kapper	1902	Bekkers	1999	Prins en Kentie, Amsterdam	11
67	Haarlem	Elisabeth Barbarakerk	Paul Krugerstraat	katholiek	24 appartementen	1906	Bruning	2002	KPG Architecten, Heemstede	f
68	Haarlem	Bakenessergracht			atelier					10
69	Haarlem	Raaks			winkel					10
70	Heerenveen		Hervormde kerk	hervormd	kantoren en woningen					6
71	Helmond	Kerkstraat 19	Hervormde Kerk	hervormd	gemeente-archief (tijdelijk)	1848	A. van Veggel	1973		7
72	Helmond				supermarkt					A
73	Hilversum	Pelikaanstr. 32 t/m 90	St. Josephkerk	katholiek	15 koop- en 16 huurwoningen	1936	N. Andriessen	1997	Jonkman en Klinkhamer, Amersfoort	2
74	Hilversum				woningen			200?	Braaksma & Roos, Den Haag	c
75	Hommerts (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis			95-'00		5
76	Hoorn	Kerkplein	Grote Kerk	hervormd	32 woningen en twee winkels	1882	C. Muysken	1985	Hangelbroek/Gouwetor	10
					(was watersportwinkel)			1969		7
77	Houwerzijl			protestant	museum "de theefabriek"					12
78	Idskenhuizen			protestant	zeilschool					l
79	It Heidenskip (Fr.)	Heidenskipsterdijk	Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis	1915	Draaisma	1986	familie Tjalma	10
80	Janum			protestant	kerkmuseum					6
81	Kranenburg	(gem. Vorden)		protestant	heilige beelden museum					A
82	Leiden		Hooglandse kerk		multifunctionele kerk					10
83	Leiden	Haarlemmerstraat 262	OLV Hemelvaart	katholiek	zwembad (gesloopt)	1839	Th. Molkenboer	1978		7
84	Leiden	Pieterskerkhof 1A	Pieterskerk		multifunctioneel centrum	1390	onbekend	1981	Pieter van der Sarre	10
85	Leiden	Langebrug 56	St. Petruskerk	katholiek	brandweerkazerne	1836	Th. Molkenboer	1935		7
86	Leiden	Rembrandtstraat		protestant	moskee					10
87	Leeuwarden		Oude Westerkerk	protestant	theater Romein	1610				12
88	Leeuwarden			evang. luthers	schoenwinkel					10
89	Maastricht	Achter de Comedie 1	Jezuietenkerk	jezuieten	schouwburg	1614	P. Huyssens	1786		7
90	Maastricht	Sint Pieterstraat	Minderbroederskerk		bibliotheek/studiezaal	1300	onbekend	1995	ir. M. van Roosmalen	10
91	Medemblik		synagoge	joods	atelier, galerie					6
92	Molkwerum (Fr.)			protestant	woning					10

Kerkenlijst Algemeen vervolg 3

	plaats	adres	kerk	geloof	nieuwe functie	anno	architect	herb	architect	bron
93	Muiden (Fl.)				woning					10
94	Nederhorst den Berg		Bergerkerk		woningen			1990	Cor van Leeuwen, Maarsen	11
95	Nijmegen	Valkhof	St. Maartenskapel		ruine					7
96	Nijmegen	Valkhof	St. Nicolaaskapel		monument	1000				7
97	Ooij (Gld.)			katholiek	twee woningen	1823		1965		C
98	Ooypolder				woonhuis					6
99	Oosterblokker				multifunctioneel gebruik					6
100	Oostkapelle	Dorpsstraat	Gereformeerde Kerk	gereformeerd	9 appartementen + 1 woning	1908	C. Franken		dr. Ir. E.J. Hoogenberk, Voorstonde	10
101	Overvecht (Utrecht)		Blauwkapel	hervormd	"Onderwegkerk" voor koffie en oecumenische diensten	1505				12
102	Overvecht (Utrecht)	Winterbloeidreef	Emmauskerk (H. Cleophas)	katholiek	moskee	1967	Kraayvanger architecten	1985	ir. Latief Peroti (Archyplan)	10
103	Pietersbierum (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis en atelier			95-'00		5
104	Ravenstein	Marktstraat 13	De Kapel	katholiek	bloemsierkunst	1848		1971		7
105	Ravenstein	St. Luciastraat 5	Kapel	katholiek	parkeergarage					7
106	Rotterdam	Duysstraat	Gereformeerde kerk	gereformeerd	moskee	1885	onbekend	1985	onbekend	10
107	Rotterdam		Mathenesserplein	protestant	moskee					10
108	Rotterdam	Goudse Rijweg 419-599	Verlosserskerk	protestant	170 studentenwoningen			1985	Kramers & Partners, Rotterdam	e
109	Scharnegoutum (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis			95-'00		5
110	Scheveningen	Duinstraat 2	Nieuwe Kerk	hervormd	woningen	1893		200?	Architectengroep	i
111	Soest	Kerkplein 2	H.H. Petrus en Paulus	katholiek	nieuwe kerk	1853		1969		7
112	Spanbroek		Hervormde Kerk	hervormd	multifunctioneel gebruik					6
113	Suwald Fr)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woning+gehandicaptenatelier	1864		95-'00	Tuinstra, Leeuwarden	5
114	Tijnje (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woonhuis			95-'00		5
115	Tilburg	Hoefstraat	H. Antonius van Padua	katholiek	commerciële ruimte			2001		16
116	Tilburg		Herderskerk	katholiek	wijkcentrum			1993		D
117	Tilburg	Elzenstraat	Kapel Zusters JMJ	katholiek	verkocht aan particulieren			1997		D
118	Tilburg	Gasthuisstraat	OLV Moeder van altijd-durende bijstand	katholiek	commerciële ruimte			1970		D
119	Tilburg	Hasseltlaan	OLV Van de Rozenkrans	katholiek						16
120	Tilburg		Pastor van Ars	katholiek	multifunctioneel wijkcentrum			1970		D
121	Tilburg		Theresiakerk	katholiek	woningen					8
122	Tilburg	Theresiaplein	Theresiakerk	katholiek						16
123	Tjerkwerd (Fr.)		Gereformeerde kerk	gereformeerd	woning+creatieve cursuszaal			95-'00		5

Kerkenlijst Algemeen vervolg 4

	plaats	adres	kerk	geloof	nieuwe functie	anno	architect	herb	architect	bron
124	Utrecht		Buurkerk	hervormd	museum	1450	onbekend	1984	ir. T. van Hoogevest	10
125	Utrecht	Oudwijk 23	Heilige Hart Kerk	katholiek	23 koopwoningen	1929	J. Duynstee	2000	Rokes Visser, Schoonhoven	j
126	Utrecht		Isodorus-/Barbarakerk		uitvaartcentrum (Barbara)					A
127	Utrecht	Oude Gracht 403	St. Martinuskerk	katholiek	38 koopwoningen	1904	A. Tepe	1988	D. de Maar, Utrecht	1
128	Utrecht	Bemuurde Weerd O.Z.		katholiek	meubelrestauratiewerkplaats			1991		
129	Utrecht	Bemuurde Weerd		protestant	moskee / islam. gebedshuis					10
130	Valkenburg	Plenkertstraat 45	Irenekerk		woning (en gesloten taveerne)	1891		1973		7
131	Vuren (Gld.)				woning					10
132	Waalwijk, Besoyen		Olv kerk	katholiek						k
133	Wageningen	Geertjesweg	Christus Verrijzenis		rouwcentrum	1967	ir. H. Roebers	1990	Hajo van Weringh	10
134	Wassenaar	Bloemcamplaan	Bloemcampkerk	hervormd	eventueel woningen			200?		F
135	Wijckel (Fr.)			protestant	woning en werkplaats					10
136	Wijdenes				foto- en fiimstudio en woning					6
137	Woudsend			gereformeerd	horeca-etablissement					
138	Woudsend	Waechwal 13	Doopsgezinde kerk	doopsgezind	restaurant	1900	onbekend	1968	plaatselijke aannemer	10
139	Zeeland			protestant	relatiebemiddelingsbureau					10
140	Zutphen		Broederenkerk	hervormd	bibliotheek	1300	onbekend	1983	Wil Haye	10
141	Zwolle	Assendorperstraat	St. Jozefkerk	katholiek	72 55+-woningen	1934		1997	Kristinsson, Deventer	11
142	Zwolle			katholiek	partycentrum					A

Kerkenlijst herbestemde kerken tot woningen

	plaats	adres	kerk	geloof	nieuwe functie	anno	architect	herb	architect	bron
*1	Alkmaar	Nieuwlandersingel	Verlosserskerk	katholiek	19 woningen voor ouderen	1933		1993	Keyzer & Van Doorn & V.A . Duijn, Alkmaar	1
2	Alphen aan den Rijn		Jeruzalemkerk	gereformeerd	8 appartementen				J. Ledderhof	13
3	Amsterdam		Nieuw Apostolische Kerk	protestant	woningen					6
4	Amsterdam		Raphaelkerk		kantoren en woningen					6
5	Arnhem	Nieuweplein	Kleine Eusebiuskerk	katholiek	61 woningen (gesloopt?)	1865	H.J. Van der Brink	1987	dr. Ir. E.J. Hoogenberk, Voorstonde	14
*6	Arnhem	V. Slichtenhorststr. 36	Olv kerk	katholiek	32 woningen	1910		2001	K3 architectuur en planning bv Arnhem	b
7	Baarn		Opstandingskerk	protestant						6
8	Breda		Heilige Hart Kerk	katholiek	24 woningen			200?	B. Baudoin, Breda	g
9	Bussum				woningen			2001		a
10	Dordrecht	Nieuwkerksplein	Nieuwkerk of St. Nicolaaskerk	hervormd	woongebouw, ontmoetings- ruimte en supermarkt	1592 18??	onbekend J. Van Nune	1987	Theo van Halewijn Aart van Eck	10
11	Gorinchem	Haarstraat 23	R.K.kerk of H.H. Nicolaas Pieckkerk	katholiek	44 HAT-eenheden					2
*12	Groningen	Oosterweg 85	Oosterkerk	hervormd	22 wooneenheden	1929		1988	Sijpkes en Oving, Groningen	10
*13	Groningen	Stationsstraat 12	Zuiderkerk	gereformeerd	25 wooneenheden	1901	Tj. Kuipers	1985	Sijpkes en Oving, Groningen	10
*14	Haarlem	Kleverpark	Heilige Hart Kerk	katholiek	61 studentunits en kapper	1902	Bekkers	1999	Prins en Kentie, Amsterdam	11
15	Haarlem	Elisabeth Barbarakerk	Paul Krugerstraat	katholiek	24 appartementen	1906	Bruning	2002	KPG Architecten, Heemstede	f
16	Heerenveen		Hervormde kerk	hervormd	kantoren en woningen					6
*17	Hilversum	Pelikaanstr. 32 t/m 90	St. Josephkerk	katholiek	15 koop- en 16 huurwoningen	1936	N. Andriessen	1997	Jonkman en Klinkhamer, Amersfoort	2
18	Hilversum				woningen			200?	Braaksma & Roos, Den Haag	c
*19	Hoorn	Kerkplein	Grote Kerk	hervormd	32 woningen en twee winkels	1882	C. Muysken	1985	Hangelbroek/Gouwetor	10
					(was watersportwinkel)			1969		7
20	Nederhorst den Berg		Bergerkerk		woningen			1990	Cor van Leeuwen, Maarsen	11
21	Oostkapelle	Dorpsstraat	Gereformeerde Kerk	gereformeerd	9 appartementen + 1 woning	1908	C. Franken		dr. Ir. E.J. Hoogenberk, Voorstonde	10
*22	Rotterdam	Goudse Rijweg 419-599	Verlosserskerk	protestant	170 studentenwoningen			1985	Kramers & Partners, Rotterdam	e
23	Scheveningen	Duinstraat 2	Nieuwe Kerk	hervormd	woningen	1893		200?	Architectengroep	i
24	Tilburg		Theresiakerk	katholiek	woningen					8
*25	Utrecht	Oudwijk 23	Heilige Hart Kerk	katholiek	23 koopwoningen	1929	J. Duynstee	2000	Rokes Visser, Schoonhoven	j
*26	Utrecht	Oude Gracht 403	St. Martinuskerk	katholiek	38 koopwoningen	1904	A. Tepe	1988	D. de Maar, Utrecht	1
27	Wassenaar	Bloemcamplaan	Bloemcampkerk	hervormd	eventueel woningen			200?		F
*28	Zwolle	Assendorperstraat	St. Jozefkerk	katholiek	72 55+-woningen	1934		1997	Kristinsson, Deventer	11

* Deze kerken heb ik bezocht en zullen besproken worden in hoofdstuk 4.

Verklarende woordenlijst

Afscheiding uittreding uit de Nederlands Hervormde Kerk in 1834.

Alteratie verandering van het katholieke naar het protestantse geloof als staatsgodsdienst omstreeks 1580.

ambo lezenaar op het priesterkoor, waar epistel, evangelie en gebeden worden gelezen.

beeldenstorm vernieling van rooms-katholieke beelden door de Hervormden in 1566.

beweegbaar altaar altaar waarvan alleen een (kleine) steen wordt gezalfd. zie ook onbeweegbaar altaar.

catechisatie godsdienstig onderwijs.

cathedra bisschopstroon.

comptoir verblijfsruimte.

consecratie rooms-katholieke wijding.

Concilie van 1972 wijziging in de katholieke kerk; de mis mocht in de eigen volkstaal gehouden worden, de liturgie werd vernieuwd en de priester ging met het gezicht naar het volk staan.

consistorie 1 protestantse kerkeraadskamer; 2 rooms-katholieke vergadering van kardinalen onder voorzitter schap van de paus.

decanaat rooms-katholieke waardigheid, ambtsgebied van een deken.

deken rooms-katholieke geestelijke, hoofd van een orde.

dekenaat zie decanaat.

diaken 1 protestantse kerkelijk armverzorger; 2 rooms-katholieke geestelijke die de wijding ontvangen heeft tot de rang beneden het priesterschap.

diocesaan van het bisdom.

doksaal zie doxaal.

dooptuin deel van de kerk voor de preekstoel waar gedoopt werd en dat gebruikt werd als zitplaats voor de kerkeraad.

doopsgezind behorend tot de groep protestanten die haar leden pas op volwassen leeftijd wil dopen.

Doleantie afscheiding van hen (**Dolerenden**) die behoren tot de groep die zich in 1886 van de Nederlands Hervorm de Kerk heeft afgescheiden uit bezwaar tegen de toenemende vrijheid. De Dolerenden vormen sinds 1892 met de Afgescheidenen de tegenwoordige Gereformeerde Kerken.

doxaal tribune voor het koor.

epistel brief van de apostelen

eucharistie sacrament in de rooms-katholieke kerk dat een voortzetting inhoudt van het laatste avondmaal van Christus.

eucharistieviering mis

evangelie de leer van Jezus Christus zoals in het Nieuwe Testament vervat.

evangelisch 1 overeenkomstig het evangelie; 2 een richting in de Hervormde Kerk aanhangend tussen orthodox en vrijzinnig in.

gereformeerd orthodox protestant, het kerkgenootschap gevormd door degenen die bij de Afscheiding en Doleantie

uit de Hervormde Kerk zijn getreden.

hervormd behorend tot de Nederlands Hervormde Kerk, het grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland.

hoogaltaar hoofdaltaar.

hostie ouwelvormig schijfje brood, bij mis en communie gebruikt.

kerkdienst protestantse godsdienstoefening.

kerkelijkheid gezindheid tot de kerk of levensbeschouwelijke groepering.

kerksheid regelmaat waarmee men naar de kerk gaat. Diegenenen die eenmaal of vaker per maand naar de kerk gaan zijn kerks.

kerkmis rooms-katholiek kerkviering.

kruisweg in 14 staties verdeelde weg die Jezus aflegde van het huis van Pilatus tot Golgotha.

liturgie 1 inrichting van een eredienst; 2 de gebeden, liederen van een eredienst.

liturgisch centrum dat deel van de kerk waar de mis of dienst voorgeleid wordt.

luthers volgens de leer van Luther.

magistraatbanken kerkbanken bedoeld voor het stadsbestuur, overheidspersonen of leden van de rechtelijke macht.

monstrans voorwerp waarin de hostie wordt tentoongesteld.

onbeweegbaar altaar altaar waarvan het altaarblad samen met de onderbouw in zijn geheel gezalfd is, terwijl bij het beweegbare altaar alleen een (kleine) steen wordt gezalfd. Het heeft dus niets te maken met het al dan niet mogen verplaatsen van het altaar.

profaan werelds, niet-kerkelijk.

priesterkoor rooms-katholiek afgesloten gedeelte van de kerk, waarin het hoogaltaar staat.

protestants betreffende de protestanten, die een der christelijke godsdiensten belijden die door en na de Hervorming zijn ontstaan.

reformatie hervorming.

refter eetzaal in een klooster.

reliek zie relikwie.

relikwie overblijfsel van belangrijke personen uit het christendom.

reversibel omkeerbaar.

rooms-katholiek volgens de oudste christelijke godsdienst.

Samen-op-weg kerkgemeenschappen, die hun faciliteiten samen delen.

substantiatie verandering van brood en wijn in lichaam en bloed van Christus.

wijdingskruis kruis of tegeltje met kruis dat men aan de kerkmuur hangt bij de inzegening van de kerk.